

5405

ԵԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Բ. ՇԱՐՔ

Բ. ԳԻՐՔ

ՄԻՋԻՆ ԴԱՐԵՐ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

1940

Տպարան ՍՍՀՍԿ-ՄԵՍՐՈՊ Գափրէ
25 Շարա ԹԷՎԷԻՐ,

(47.925)

Ա-50

Հայր քան

(47.925)

Ա- 50
Լ. ԱՃԻՄԵԱՆ

19 AUG 2011
24 JAN 2006

պ.

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Բ. ՇԱՐՔ

Բ. ԳԻՐՔ

ՄԻՋԻՆ ԴԱՐԵՐ

Բ. ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

6483

1940

Տպարան ՍՍՀՄ-Կ-ՄԵՍՐՈՂ Գաեիքէ
25 Շարա Թէկճիք,

- 6 FEB 2013

5405

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Մասն Ա.

ՄԱՐԶՊԱՆԱՑ ՇՐՋԱՆ

ԴԱՍ Ա.

ԱԶԳ. ԱՌԱՋԻՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ

Հայաստանի կառավարությանն ձեռք. Մարզպանու-
թիւն. — Հայոց Արչակունեաց թագաւորութիւնը կոր-
ծանելէն յետոյ՝ Սասանեանները Հայաստանը կառավա-
րեցին մարզպաններով: Այս դրութիւնը տեւեց 428էն
մինչեւ 640, երբ Արաքները տիրեցին Պարսկաստանի և
մեր երկրին:

Մարզպանը պարսից թագաւորին ներկայացուցիչն
էր: Իր պաշտօնն էր հսկել որ նախարարները չապստամ-
բին, նաեւ Հայաստանի տուրքերը ժողովել ու պարսից
արքունիքը ղրկել:

Մարզպանութեան շրջանին Հայաստանի կարեւոր
պաշտօնները նորէն Հայոց ձեռքը մնացին: Հազարապե-
տութիւնը, որ ներքին գործոց և հանրային շինու-
թեանց նախարարութիւնն էր, նաեւ սպարապետութիւ-
նը, հայ իշխաններու, իսկ եկեղեցիներն ու դպրոցները՝
կղերին ձեռքն էին:

Մարզպանները միշտ պարսիկ չեղան: Անոնք կը
նստէին Դուին քաղաքը, որ այս շրջանին Հայաստանի
մայրաքաղաքը եղաւ:

Մարզպանութեան շրջանին Սասանեանները երեք
անգամ հալածանք հանեցին քրիստոնէայ Հայաստանի
դէմ և երեք անգամին ալ Հայերը ստիպուեցան զէնքի

7

7286-56

դիմել՝ պաշտպանելու համար իրենց կրօնքն ու իրաւունքները։ Երեք անգամին ալ Մամիկոնեաններն էին որ կեցան այս ուղգային շարժման գլուխը։— Վարդան Բ. Մամիկոնեան, Վահան Մամիկոնեան և Վարդան Գ. Մամիկոնեան։

Հալածանքներուն պատճառները . — Այս հալածանքներուն պատճառները հրկուք էին — քաղաքական և կրօնական:

Հայերը, ընդունելով քրիստոնէութիւնը, դատուած էին հաւատարկից Պարսիկներէն, և մօտիկ ցած՝ Հռոմ-ներուն, որոնք յմանապէս քրիստոնեայ էին: Իսկ Գիրերու Գիւտէն յետոյ այդ բաժանումը աւելի շեշտուեցաւ և Հայերը աւելի կապուեցան Արեւմուտքին:

Այս նոր երեւոյթը շատ դժգոհ ձգեց Սասանեան-
ները, որոնց նպատակն էր եղած միշտ հեռու պահել
Հայերը Հոռոմներէն՝ հանգիստ կերպով տիրապետելու
համար Հայաստանին։ Ուստի, երբ զգացին թէ սխալ
ըրած են ձգելով որ Հայերը քրիստոնեայ ըլլան և ի-
րենց գիրն ու գրականութիւնը ունենան, փորձեցին
բռնի կերպով զանոնք կրակապաշտ դարձնել։ Այս պա-
տեալմեներ, ուրեմն, կրօնական կեղեի քակ քաղաքա-
կան նպատակ մը ունեին։

Սասանեանները իրենց այս նպատակը իրականացնելու համար կ'ապագէին յարմար ժամանակի և առիթի: Այդ ժամանակը հասաւ և այդ առիթը ներկայացաւ:

Կուսակցութիւններ.—Արտաշէսեան հարստութեան
ժամանակէն սկսեալ, հայ նախարարներու մէջ առաջ ե-
կած էր երկու ուղղութիւն՝ կամ կուսակցութիւն.—
Հոռոհասերներու և Պարթեասերներու։ Մինչև քրիստո-
նէութեան Հայոց մէջ տարածուելը առաջին կուսակ-
ցութիւնը զօրաւոր չէր, բայց երբ Սասանեանները տի-
րեցին Պարսկաստանի ու Հայոց մէջ ալ քրիստոնէու-

թիւնը տարածուեցաւ, և երբ Պարսիկները որոշեցին Հայերը զրկել իրենց քաղաքական ու կրօնական անկախութենէն, հռոմէոսէրներու կամ յունասէրներու կուսակցութիւնը զօրացաւ՝ իրեն հետ ունենալով եկեղեցին և հայ նախարարներու ընտիր մասը: Առաջ, պարթևութիւններու կամ պարսկասէրներու կուսակցութիւնն էր որ ազգային էր, մինչ հիմա՝ յունասէրները առին այդ անունը: Վարդանանց պատերազմին տառն, յունասէրներու կուսակցութիւնը կը կոչուէր «Ուխտապահ», իսկ միւսներունը՝ «Ուրացող»: Առաջին կուսակցութեան գլուխն էր Վարդան Մամիկոնեան, երկրորդինը՝ Վասակ Սիւնի: Առաջին կուսակցութեան հպատակն էր յունաց կայսեր օգնութեամբ վերականգնել Հայոց կործանուած անկախութիւնը, մինչ՝ երկրորդին պարագլուխները աւելի անձնական շահի կը հետապնդէին: Ասկէ զատ, երկու կողմի նախարարները իրարու հետ խորունկ ատելութիւն և ռիւ ունէին պաշտօնի, դիրքի կամ այլ պատճառներով: Իսկ Հայ եկեղեցին ու եկեղեցականութիւնը, որ Արշակունի թագաւորներուն տեղը գրաւած և վերջին ծայրը զօրացած ու հարստացած էր, փոխանակ հաշտարար դիրք մը բռնելու երկու հաստատմաններուն միջեւ, ընդհակառակն յունասէրներուն կողմը հակեցաւ և բաժանումը աւելի խորացուց:

Վարդանանց պատերազմը նաև ո՛րս հակառակու-
թեանց արդիւնքն էր :

Սասանեանները օգտուեցան Հայոց այս պառակտեալ վիճակէն:

ՀԱՐՑՈՒՄՆԵՐ.— Ի՞նչ բնիկ է մարգարանովին. ո՞րքան ա-
տեն տեւեց ան. ի՞նչ կարեւոր դէպքեր պատահեցան այդ շրջանին:
Որո՞նք էին Սասանեաններուն Հայոց դէմ հանած հալածանք-
ներուն պատճառները: Ի՞նչ վիճակ կը ներկայացնէր Հայաստանը
այդ շրջանին:

ԴԱՍ Բ.

ՅԱԶԿԵՐՏ Բ.Ի

ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐՆ ՈՒ ՀԱԼԱԾԱՆՔԸ

Յազկերտ Բ.ի ծրագիրը եւ պատերազմները. — Յազկերտ Բ. (438—457) Սասանեան արքաներու մէջ կարեւոր տեղ մը կը գրաւէ: Փառասէր, հպարտ, պատերազմասէր և բռնակալ մըն էր, միեւնոյն ստան փոփոխամիտ, բայց աշխատասէր: Իր նպատակն էր վերականգնել Կիւրոսի հին կայսրութիւնը և առաջինը ըլլալ ամբողջ Ասիոյ մէջ. իսկ տաիկա կարելի կ'ըլլար սոյն տան միայն, երբ Ասիոյ փոքր ազգերը Իրանի հետ կը կապուէին՝ զատուելով Բիւզանդիոնէն: Ու որպէսզի այդ կապը անքակտելի ըլլայ, Յազկերտ կը խորհէր որ այդ ազգերը պէտք է պարսից կրօնքը ընդունին: Այդ փոքր ազգերն էին Հայերը, Վրացիք, Ալուանները եւայլն:

Յազկերտ Բ.

Սակայն Յազկերտ գիտէր թէ միայն փափաքը չէր

բաւեր իր այս հսկայ ծրագիրը իրականացնելու համար: Ան գիտէր թէ Բիւզանդիոնի կայսերը արգելք պիտի ըլլային իրեն՝ քրիստոնէութիւնը պաշտպանելու պատըրուակին տակ: Ուստի, պէտք էր նախ ապահովել ա՛յդ կողմէն: Ան 440ին յարձակեցաւ Յունաց վրայ՝ Միջագետքի կողմէն, ու բռնակով մըն ալ գրաւեց Բագրեւանդը, որպէսզի Հայերը չօգնեն Յոյներուն: Բիւզանդիոնի գահուն վրայ այն ատեն նստած էր Թէոդոս Բ., որ իր Անատոլ զօրապետին միջոցաւ փութաց հաշտուիլ Յազկերտի հետ՝ ընդունելով անոր բոլոր պահանջները: Ան, նոյնիսկ, Յազկերտին յանձնեց այն պարսիկ քրիստոնեաները, որոնք հալածանքներէ փախչելով Յունաց երկիրը ապաստաներ էին:

Երկու տարի յետոյ Յազկերտ յարձակեցաւ Քուշաններու վրայ, որոնք իր երկրին արեւելեան սահմաններուն վրայ կը բնակէին և մեծ վտանգ մըն էին իրեն համար: Եթէ տարի պատերազմեցաւ այս քաջ ժողովուրդին դէմ՝ մինչեւ որ ընկճեց զանոնք, իր բանակին մէջ կը գտնուէր նաեւ հայ հեծեղազուններ: Նոյն տան, Յազկերտ, մեծամեծ ծախքերով վերականգնել տուաւ Ճորայ պահակը, որ Կովկաս լեռներու և Կասպից ծովու միջեւ եղող անցքը կը գոցէր, որպէսզի Հոյները, որոնց թագաւորները Արշակունի էին, Հայոց օգնութեան չհասնին, երբ ինք իր ծրագիրը իրագործելու սկսէր:

Այս բոլոր պատրաստութիւններէն յետոյ, ան սկսու գործի: Նախ մեծ հալածանք մը հանեց Ասորիներու դէմ: Իսկ Քուշանաց պատերազմէն յետոյ իր բռնակին մէջ ծառայող հայ և ուրիշ ազգերու իշխաններուն կը ստիպէր որ պարսից կրօնը ընդունին:

Յազկերտ Բ. իրեն գործակից և խորհրդական ունէր խորամանկ և փորձառու Մինր-Ներսէսը: «Գրիսեհ,

կ'ըսէր այս ծեր աղէուէսը իր թա-
գաւորին, քի ինչպէս մեծ եւ պի-
տանի է Հայոց աշխարհը, բայց
ան կայսեր իշխանութեան սահ-
մանակից է եւ նոյն օրէնքներն ու
պատժներն ունի, եւ եթէ զայն մեր
օրէնքներուն մօտեցնենք, եւ կը մօ-
տենան, այնուհետեւ զհեզ եւ Ա-
րիաց աշխարհը կը սիրեն: Եւ
երբ անգամ մը Հայերը մեզի հետ
սիրով լինէ միաբանութեամբ ըլլան,
Վրացիներն ու Աղուանները առ-
դէն իսկ մերն են»:

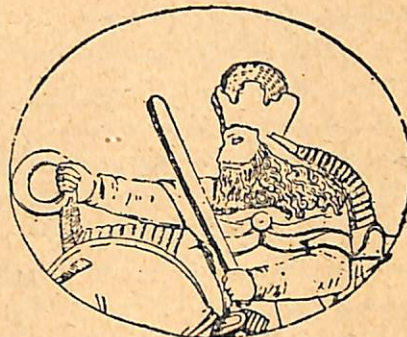
Դեմակ՝
կին Յազկերտ Բ.ի

Դեմ-Շապուհ Պարսիկը:— Իր ծրագիրը դիւրու-
թեամբ իրականացնելու համար, Յազկերտ, Հայաստան
ընկեց Դեմ-Շապուհն անուն պարսիկը երկիրը աղքա-
տացնելու համար: Սա չըջեցաւ Հայաստանը աշխարհա-
գիր ընելու պատրուակով եւ մեծամեծ տուրքերու են-
թարկեց ժողովուրդը: Աղքատացած Հայաստանը աւելի
դիւրութեամբ պիտի ընդունէր պարսից թագաւորին
հրամանը: Ան գտնեցուց նախարարները եւ Վահան Ա-
մատունին իր հազարապետութեան պաշտօնէն ձգելով
պարսիկ մը զրաւ տեղը, իսկ մոզպետ մըն ալ դատա-
ւոր դրաւ:

Միհր-Ներսէի նամակը եւ Արսաւաթի ժողովը:—
Յազկերտ տեսնելով որ ձեռք առած այս միջոցները ա-
նօգուտ կ'անցնին, խստութիւններու ձեռնարկեց: Հրա-
մայեց Միհր-Ներսէի որ հրովարտակով մը հրաւիրէ
Հայերը որ կրակապաշտ դառնան: Այդ հրովարտակովը
պարսիկ հազարապետը կը բացատրէր իրենց կրօնքին
զեղեցկութիւնը եւ կը քննադատէր քրիստոնէութիւնը:

Յետոյ կը պատուիրէր կա'մ կէտ առ կէտ պատասխանել
իր նամակին եւ կամ թագաւորին ներկայանալ:

Այս նամակը ստանալուն պէս, Հայոց Յովսէփ կա-
թողիկոսը մեծ
ժողով մը գու-
մարեց Արտաշա-
տի մէջ եպիսկո-
պոսներէ, նախա-
րարներէ, մեծ
վանականներէ եւ
երէցներէ: Եր-
կու կուսակցու-
թենէն ալ մար-
դիկ կային հոն:

Բոլորն ալ Որմիզդ կամ Անուրամազդա
աստուածը
երդումով ուխ-
տեցին հաւատա-

րիմ մնալ հայրենի կրօնքին եւ գրեցին զեղեցիկ պա-
տասխան մը Միհր-Ներսէի նամակին, բացատրելով
քրիստոնէութեան գլխաւոր գաղափարները: Նամակը
կը վերջացնէին ըսելով. «Այս հաւատքն զմեզ ոչ ոք
կրնայ խախտել, ոչ հրեւոս կներ. ոչ մարդիկ, ոչ սուր,
ոչ հուր: Մեր բոլոր հարսութիւնը բու ձեռնդ է, մեր
մարմինները բու առջեդ. քե' ինչ որ կ'ուզես, հեզմե
ճանջանք մեզմե համբերութիւն, բու սուրբ եւ մեր պա-
րանոցները»:

Նախարարաց Պարսկաստան երբը, ուրացութիւնը
եւ Անգղ գիւղի դէպքը:— Այս յանդուգն նամակը սաս-
տիկ զայրացուց պարսիկ արքան, որ հրամայեց զայն
ստորագրող գլխաւոր նախարարներուն իրեն ներկայա-
նալ: Յազկերտ շատ գէշ ընդունելութիւն մը ըրաւ ա-

նոնց և սպառնաց՝ որ եթէ յաջորդ օրը իրեն հետ ա-
րեւին երկրպագութիւն չընեն, զիրենք պիտի աքսորէ
հեռաւոր վայրեր և Հայաստանը քար ու քանդ պիտի
ընէ: Յետոյ զանոնք իր ներկայութենէն վռնտեց և
հսկողութեան տակ պահեց:

Հայ իշխանները բռնութեան խորամանկութեամբ
յաղթելու և իրենց երկիրը վերադառնալու համար ա-
ռերես ուրացան քրիստոնէութիւնը: Ասիկա մեծ ու-
րախութիւն պատճառեց բռնաւորին, որ յաջորդ առտու,
հայ իշխաններուն հետ, մեծահոգէս արարողութիւննե-
րով երկրպագութիւն ըրաւ արեգակին և զանոնք զօր-
քերով ու մոգերով Հայաստան զրկեց՝ շատ մը նուէրներ
եւս տալով անոնց:

Նախարարները մոգերու և զօրքերու հետ հասան
Անգղ գիւղը (Բագրեւանդի և Դուինի մէջտեղը): Հոս
մոգպետը ուզեց փորձ մը ընել, կիրակի օրով, և եկե-
ղեցին կրակատունի փոխել: Բայց այդ օրը հոն կը
գտնուէր Ղեւոնդ երէցը, որ ժողովուրդին գլուխն ան-
ցած, փայտերով ու մահակներով ջարդ ու փշուր ը-
րաւ Պարսիկները: Ասիկա առաջին ազդանշանն էր:
Մոգպետը յուսահատեցաւ և կ'ուզէր գրել թագաւորին
որ ետ կենայ իր մտադրութենէն, բայց Վասակ զայն
հանդարտեցուց և ապահովցուց:

ՀԱՐՑՈՒՄՆԵՐ.— Ի՞նչ էր Յազկերտ Բ.ի ծրագիրը: Ի՞նչ պա-
տերազմներ մղեց ան իր ծրագրին յաջողութեանը համար: Ո՞վ էր
Յազկերտի գլխաւոր զործակիցը եւ ի՞նչ դեր խաղաց: Ի՞նչ եղաւ
Արտաշատի ժողովին արդիւնքը:

ԴԱՍ Փ.

ԱԽԱՐԱՅՐԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ

Շահապիվանի ժողովը.— Իշխաններու ուրացու-
թեան լուրը իրենցմէ առաջ հասած էր Հայաստան և
խոր յուզում մը յառաջացուցած: Հոգեւորական դասն
էր այս յուզումը հրահրողը: Ժողովուրդին մէջ կը տի-
րէր մէկ կարգախօս.— չխնայել ուրացողներուն՝ ով
որ ալ ըլլայ, ծնող, զաւակ, տէր կամ ծառայ: Ուրա-
ցողը պէտք էր մեռցուէր:

Վարդան, որ Պարսկաստանէ վերադարձէն յետոյ
իր ընտանիքը առած, ուզած էր Յունաց բաժինը անց-
նիլ, Ուխտապահներու խնդրանքովը կէս ճամբէն ետ
դարձաւ և Շահապիվանի մէջ (Իւլֆիլիսէ) մեծ ժողով
մը կալմեց. որպէսզի համար թէ ի՞նչ պիտի ընէին:
Հոն եկան նաեւ հոգեւորականները պահանջելու համար
որ իշխանները իրենց իսկական նպատակը յայտնեն:
Հոն խանդավառութեամբ և երդումով որոշուեցաւ հա-
ւատարիմ մնալ հայրենի կրօնքին: Զանդաղան անուն
իշխան մը, որ Վասակի լրտեսն էր, հակառակ կարծիք
յայտնած ըլլալուն համար, տեղն ու տեղը քարկործ-
ւեցաւ:

Նոյն գիշերը, Վարդան, բանակով մը գնաց պաշա-
րեց պարսիկ զօրքը և մոգերը՝ որոնց հետ էր նաեւ
Վասակը: Սա եպիսկոպոսներու ոտքը ինչալով և Աւե-
տարանի վրայ երդում ընելով, յայտնեց թէ Ուխտա-

պահներուն հետ է։ Յետոյ, ամէնքը Աւետարանի վրայ իրենց մատանիովը կնքեցին։

Այս դէպքերը մեծ խանդավառութիւն առաջացուցին ժողովուրդին մէջ և յուսահատեցուցին մոգերը, որոնք չկրնալով իրենց կրօնքին քարոզչութիւնը ընել, հաւաքուած էին Զարեհաւան գիւղը ժողովուրդը յարձակեցաւ անոնց վրայ ու շատերը ջարդեց, ապա գնաց գրաւեց այն բերդերը զորս Պարսիկները գրաւած էին՝ Յունաց պատերազմին մամանակ։

Աղուանից պատերազմը. — Պարսիկ բանակ մը մոգերու խումբի մը հետ գացած էր նաեւ Աղուանից երկիրը՝ նոյն նպատակներով։ Այս օրերուն այդ երկրէն պատգամաւորութիւն մը հասաւ Հայաստան օգնութիւն խնդրելու Վարդան հայ զօրքը երեք մասի բաժնեց. մէկը տուաւ Ներշապուհ Արծրունիին և զրկեց պարսից սահմանադրուիւնը, միւսը տուաւ Վասակին՝ որ երկրին ներսը պիտի մնար, իսկ ինք տուաւ երրորդ խումբը ու գնաց Աղուանից օգնութեան։ Ան քաջութեամբ ինկաւ Պարսիկներուն վրայ, ջարդեց զանոնք ու փախցուց և հասաւ մինչեւ Ճորայ պահակը, զոր քանդեց և գաշինք դրաւ բարբարոս Հոններուն հետ որ իրեն օգնեն, երբ ինք պէտք ունենայ։

Վարդանի այս յաջողութիւնները տխրեցուցին պարսկասէրները։ Անոնք օգտուելով Վարդանի բացակայութենէն շատ մը աւերներ գործեցին. կարեւոր բերդաքաղաքները աւերեցին, եկեղեցիները քանդեցին և Մամիկոնեան ու Կամսարական ընտանիքին տղաները բանտարկեցին, յետոյ զանոնք Պարսկաստան զրկեցին։

Առնելով այս տխուր լուրերը Հայաստանէն, Վարդան աճապարեց ետ գալ։ Վասակ փախաւ իր երկրին

լեռնային վայրերը, իսկ Վարդան պաշարումի ենթակեց Սիւնեաց աշխարհը և շատ մը աւերումներ ընել տուաւ իր զօրքերուն։

Յազկերտի խորամանկութիւնը. — Վարդան իր քով պատանդ պահած պարսիկներէն մին զրկեց Յազկերտին, որ երթայ պատմէ Հայաստանի վիճակը և բացատրէ թէ պարսիկ զօրքերուն ու մոգերուն կոտորածին պատճառը Վասակն է։ Բայց Վասակն ալ, իր կողմէ մարդիկ զրկելով, բոլոր չարիքներուն պատասխանատուն հայ եկեղեցականները ցուցուցած էր։ Այս կերպով Վասակ կ'ուզէր եկեղեցականութիւնն ու ժողովուրդը իրարմէ զատել, որմէ յետոյ իր գործը կը դիւրանար։

Յազկերտ, որ Քուշանաց դէմ նոր պատերազմի մը մէջ յաղթուած էր, հրովարտակ մը հանեց, որով կրօնական ազատութիւն կը խոստանար Հայոց թագաւորը, ի հարկէ, անկեղծ չէր, այլ կ'ուզէր ժողովուրդը թշնամացնել հոգեւորականութեան հետ և խաբել Հայոց դաշնակից միւս փոքր ազգերը՝ Ուխտապահները իբր ապստամբ ցուցնելով։

Վասակ օգտագործեց այդ հրովարտակը՝ Ուխտապահները իբր ապստամբ ցուցնելով և անոնցմէ բաժնելով շատ մը իշխաններ, Յունաց բաժնի Հայերը և Վրացիներն ու Աղուանները։ Իսկ ինքը Փայտակարան մօտ՝ պարսիկ բանակին խորհրդատուն և առաջնորդը եղած էր։

Պատերազմը. — 451 Ապրիլ 13ին Հայերը կը տունէն իրենց զառկական տօնը՝ երբ լուր ստացան թէ պարսիկ բանակը Հայաստանի սահմաններուն կը մօտենայ։ Առանձար Ամատունի հայ իշխանը, փոքր բանակով

մը, զնոց քննելու թշնամիին ումն ու ծրագիրը՝ Ան ընդհարում մըն ալ ունեցաւ Պարսիկներուն հետ, յաղթեց անոնց մէկ մասին և վերադարձաւ Վարդանի քով՝ իր տեղեկութիւնները հաղորդելու։

Վարդան փութաց Ուխտապահներու բանակովը Պարսից դէմ երթալ և չթողուլ որ պատերազմը Հայաստանի մէջ տեղի ունենայ և երկիրը աւերումի ենթարկուի։ 66,000 զօրքով ան կեցաւ Տղմուտ գետին եզերքը, պարսիկ բանակին դէմ, որ 300,000 ի մօտ էր և պաշտպանուած փիղերով, Վասակ և իր կողմնակիցներն ալ պարսից բանակին մէջ էին։

Կարգադրութիւններէն յետոյ, Յունիս 1ի գիշերը, Ղեւոնդ երէց կրօնաշուէնչ ճառ մը խօսեցաւ Վարդան եւս խսնդավառ ճառով մը սղեւորեց զօրքերը։ Առտըւան դէմ պատարագ մատուցուեցաւ և ու ամէնքը հաղորդուեցան և արեւածագին պատերազմը սկսաւ։ Երկու կողմերը բռնն սասակութեամբ կռուեցան երկարատեան։ Վարդան իր ձիաւոր խումբովը անցաւ գետը և ինկաւ Պարսիկներու վրայ։ Կռիւը աւելի կատաղի դարձաւ։ չփոթեցաւ նոյնիսկ Մատեան Գունդը։ Հայոց սպարապետը տեսնելով որ հայ բանակին աջ ու ձախ թեւերը երկար պիտի չկրնան դիմադրել, յառաջացաւ պարսիկ բանակին ներսը։ Հոս իրեն հանդիպեցաւ Վասակը, որ փիղերու ետեւ փախչելով հազիւ ազատեցաւ մահուէնէ։ Քիչ յետոյ, Հայոց երկու թեւերը նահանջեցին դէպի լեռները։ Մուշկան, Պարսից հրամանատարը, մեծ ճիգով կրցաւ ի մի հաւաքել քայքայուածի դուռը հասած իր բանակը և չրջապատեց Վարդանը իր կըտրիճներուն հետ մէկտեղ։ Հոս ան ինկաւ իր նիգակահիցներովը և երբ իրիկուն եղաւ՝ ճակատամարտը վերջացած էր արդէն։

Այս պարտութեան պատճառներն էին.

Ա. Պարսիկ բանակին շատուորութիւնը և փիղերով պաշտպանուած ըլլալը։

Բ. Հայ բանակին մէկ մասին չուղելով պատերազմի եկած ըլլալը։

Գ. Հայ զօրքին, որ լեռնային կռիւներու միայն վարժ էր, բաց դաշտի վրայ, մեծ բանակի մը դէմ ճակատ ճակատի եկած ըլլալը։

Այս պատերազմին մէջ հայերէնմեռան 1036 հոգի, իսկ Պարսիկներէն՝ երեք անգամ աւելի։

Մատեան Գունդի զինուորներ

Բայց Հայոց բանակին պարտութիւնը Պարսից համար բնաւ յաղթանակ մը չեղաւ, քանի որ, Յազկերտի ծրագիրը, յամենայն դէպս չիրագործուեցաւ։ Ասկէ զատ, Ուխտապահները, ամուր լեռները քաշուած, ինքնապաշտպանողական կռիւ մղեցին Պարսից դէմ և երբեմն ալ յաջողութիւններ ձեռք բերին, ինչպս Որջնահաղի կռիւին մէջ, ուր ինկաւ Հմայեակ Մամիկոնեանը՝ Վարդանի եղբայրը, և այդ կռիւն ալ վերջինը եղաւ սղգային Առաջին Ապստամբութեան։

Վասակի դասասանը եւ Ղեւոնդեանց նահասակութիւնը.— Այս բոլոր տխուր դէպքերէն յետոյ՝ հայ հոգեւորականներն ու նախարարները բողոքած ըլլալով թագաւորին՝ Վասակի մասին, Յաղկերտ բոլորը իր քով կանչեց եւ անձամբ դատաստան ըրաւ թէ՛ Հայերը եւ թէ՛ Պարսիկները բոլոր յանցանքը Վասակի վերագրեցին եւ Յաղկերտ հրամայեց որ հանեն անոր իշխանական զգեստները եւ առնեն նշանները ու բանտը նետեն զայն։ Վասակ հոն թշուառութեամբ ապրեցաւ, եւ մեռաւ, գերեզմանի մ'իսկ չարժանանալով ա՛յն երկրին մէջ որուն թագաւորը ըլլալու համար էր որ ըրած էր իր բոլոր չարիքները։ Իսկ միւս նախարարները բանտարկուեցան։

Յաղկերտ հոգեւորականներու խումբն ալ զրկեց երկրին ներսերը, ուր իրենց առաջարկուեցաւ կրօնափոխ ըլլալ։ Մերժելով ատիկա՝ անոնք նահատակուեցան (454)։

ՀԱՐՑՈՒՄՆԵՐ.— Ի՞նչ որոշուեցաւ Շահապիվանի ժողովին մէջ։ Նկարագրել Աղուանից պատերազմը։ Ի՞նչ ըրաւ Յաղկերտ պառակտելու համար Հայերը եւ դաշնակիցները։ Ի՞նչպէս տեղի ունեցաւ Աւարայրի ծակատամարտը։ Ի՞նչ եղաւ արդիւնքը. որոնք էին Հայոց պարտութեան պատճառները։

Դ Ա Ս Դ.

ԱԶԳ. ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻԻՆԸ

Հայաստանի վիճակը Վարդանանց պատերազմէ յետոյ.— Առաջին տպատմութենէն յետոյ՝ Հայաստանի վիճակը սոսկալիորէն վատթարացաւ։ Հայ մեծամեծ նախարարները բանտարկուած էին, կարեւոր եկեղեցականները՝ նահատակուած։ Ապահովութիւնը վերցուած էր երկրէն եւ աղքատութիւնը՝ համատարած։ Զկար նաեւ հայրենեաց պաշտպան բանակը։

Այս վնասները զգաց նաեւ Յաղկերտ Բ.ը որ ա՛լ չէր կրնար ստանալ հարուստ Հայաստանի առատ տուրքերը։ Ասկէ զատ, Հոնները, որ Հայոց դաշնակիցներն էին, ձորայ պահակէն խուժելով Պարսկական նահանգները, կողոպտեցին եւ աւերեցին երկիրը։

Բայց Պարսից կրօնքը չէր արածներ աւերում. ուստի, Յաղկերտ, դէմ չերթալու համար այդ կրօնական պատուէրին եւ Հայոց սիրտը վերստին դրաւելու համար, ստիպուեցաւ փոխել իր ընթացքը եւ հրովարտակով մը աղատութիւն տալ, որ ամէն ոք իր ուզած կրօնքը պաշտէ։ Ծանր հարկերն ալ թեթեւեցուց։ Իր զրկած նոր մարդպանը (Ատորմիզդ) հրաման ունէր այդ հրովարտակը գործադրելու։

458 թուականին Յաղկերտի յաջորդեց իր որդին Պերոզ։ Սա եւս ուզելով սիրաչափի Հայերը՝ բանտարկուած նախարարներուն (թուով 35) ազատութիւն շնորհեց։ 463 ին, 12 տարի բանտի եւ տառապանքի մէջ մնալէ յետոյ, անոնք վերադարձան հայրենիք։

7286-56

Սակայն Պերոզն ալ մոլեռանդ զրադաշտական մըն էր և կ'ուզէր Հայոց մէջէն վերցնել քրիստոնէութիւնը։ Միայն թէ, գիտնալով որ բռնութեամբ պիտի չյաջողի, ա՛ն ի գործ դրաւ ուրիշ միջոց մը։ Կրակապաշտ դարձողներուն կուտար ամէն յարգ ու պատիւ, և չուրացողները երեսէ կը ձգէր։ Ասկէ զատ, ով որ շատ կաշառք տար, ա՛ն կ'ըլլար նախարար, պաշտօնեայ, որով, կարճ ատեն յետոյ, առաքինութիւն և ամէն լաւ յատկութիւն Հայոստանի մէջ սկսաւ տեղի տալ, Հայոց բարոյական կերպարանքը սկսաւ այլանդակուիլ։ Յազկերտին ընել չկրցածը Պերոզ պիտի կրնար ի գլուխ հանել։ Արծարծուեցան նախկին ներքին հակառակութիւնները։ Ազգային կուսակցութեան գլուխը կը գըտնուէր այս անգամ Գիւտ կաթողիկոսը, իսկ Ուրացողներուն՝ Գադիշոն Սոսիսոսունին՝ ուրիշներու հետ։

Ի տես հայրենիքի այս վիճակին՝ կաթողիկոսը երկու անգամ դիմեց Լեւոն Ա. կայսեր, բայց անօգուտ։ Գադիշոն զայն մասնեց և Գիւտ կաթողիկոսը պաշտօնանկ եղաւ։ Ժողովուրդը նորէն յուզման մատուցաւ, ազգային ոգին նորէն արթնցաւ ու մէկը պէտք էր որ շարժման գլուխը անցնէր։ Այդ մէկը եղաւ Վահան Մամիկոնեանը։

Վահան Մամիկոնեան եւ երկրորդ ապստամբութիւնը.— Վահան Մամիկոնեան Վարդանի եղբոր՝ Հմայեակի անդրանիկ որդին էր։ Իր մայրն էր Ձուիկ իշխանուհին՝ Արծրունեաց տունէն։ Մայրը խնամեալ կըրթութիւն մը տուած էր իր զաւակներուն։ Դեռ փոքր հասակին՝ Վասակ՝ Վահանն ու իր երկու եղբայրները Յազկերտին զրկած էր՝ իբր պատանդ։ Ձուիկ իշխանուհին քոյրը ամուսնացած էր Աշուշայ մեծ րդեշխին հետ։ Սա կաշառքով ազատեց Վահանը, որ եղաւ Մա-

միկոնեաներու իշխանը, քանի որ Վարդան արու զաւակ չունէր։ Վահան քով և խելացի էր։ Զինքը կը սիրէին ու կը յարգէին Հայերը և իրմէ կը վախային նաեւ Պարսիկները։ Ան պարսից թագաւորի ոսկեհատի հանքին հսկողութեան պաշտօնը ունէր։

Այս պատճառներով ուրացողներու պետը, նախանձելով, զինքը ամբաստանեց թագաւորին առջեւ։ Վահան ստիպուեցաւ Պերոզին ներկայանալ ինքզինքը արդարացնելու համար։ Եւ որպէսզի ամէն կասկած փարատէ՝ ա՛ն իր կրօնքն ալ ուրացաւ առերես ու վերադարձաւ Հայաստան, սպասելով յարմար առիթի մը՝ ինքզինքը յայտնելու համար։

Այդ օրերը լուր հասաւ Հայաստան թէ Վրացիք ապստամբած են և Պերոզ թագաւորն ալ պարտուած է Բուշաններէն։ Յոյներն ալ խոստացած էին օգնել Հայոց։ Ուխտապահ իշխանները գիշերով Վահանի եկան որ իրենց գլուխը անցնի ապստամբելու համար։ Բայց Վահան զիրենք յանդիմանեց՝ ըսելով թէ անվստանելի մարդիկ էին։ Նախարարները երդուով վստահացուցին զինքը և Վահան անցաւ գործի գլուխ։ Անմիջապէս յարձակեցան Դուինի վրայ, գրաւեցին զայն, փախցուցին մարզպանը, և նոր կառավարութիւն մը հաստատեցին։ Սահակ Բադրատունին եղաւ մարզպան, իսկ Վահան՝ սպարապետ։

Վահանի կռիւները.— Ասկէ յետոյ սկսան Հայ-Պարսկական կռիւները, որոնք տեւեցին երեք տարի (481—484) և վերջացան Նուարսակի դաշինքով։ Այս բոլոր կռիւներուն մէջ Վահան միշտ յաղթող եղաւ, բացի մէկէն՝ Ճարմանայի կռիւէն, ուր Հայերը խաւեցան Վրացիներէն, ինչպէս պիտի տեսնենք։

Առաջին կռիւը եղաւ Ակոռի գիւղին մօտ, Մասիսի

ստորոտը, ուր Վահան 400 հոգիով յաղթեց 7000 պարսիկներու, որոնց հրամանատարն էր Ատրվշնասպ մարզպանը, որ աճապարած էր շուտ ետ գալ ու ձգմել ապստամբութիւնը, դեռ չտարածուած:

Այս յաղթանակէն յետոյ, ուր մեռաւ նաեւ մարզպանը, Վահան հրաւէր զրկեց բոլոր նախարարներուն որ իր դրօշին տակ հաւաքուին, բայց շատ քիչերը պատասխանեցին իրեն:

Երկրորդ անգամ Պարսիկները մեծ զուգով մը եկան Վահանի վրայ: Կռիւր տեղի ունեցաւ Արսազու գաւառին մէջ՝ Ներսէհապատ գիւղին մօտ: Հայերը մեծ քաջութեամբ ու կորույով յորձակեցան Պարսից վրայ, և ստիպեցին զանոնք խառն ի խռոն փախչելու՝ բազմաթիւ մեռեալներ և վիրաւորներ ձգելով պատերազմի դաշտին վրայ:

Բայց Հայոց համար դժբախտ կռիւ մը եղաւ Ճարմանայի կռիւը, Վրաստանի մէջ, ուր գացած էր Վահան Վրաց թագաւորին խնդրանքովը՝ Պարսից դէմ կռուելու համար, այն խոստումով թէ Հոներն ալ օգնութեան պիտի գային: Հոնքը չեկան, Վրացիք շատ քիչ էին, և պատերազմի մէջ Հայերը յաղթուեցան: Հոս մեռան Սահակ մարզպանը, Վահանի եղբայրը՝ Վասակ և ուրիշ շատեր: Պարսիկներէն ալ շատեր սպանուեցան:

Սակայն հակառակ որ Վահան պարտուեցաւ, պարսիկ հրամանատարը՝ Միհրան, փորձ մը ըրաւ հաշտուելու Վահանի հետ: Վահան պահանջեց կրօնի կտաւրեալ ազատութիւն: Բայց յանկարծ Միհրան Պարսկաստան կանչուեցաւ ու Հայեր շարունակեցին իրենց կռիւները: Վահան նոր յաղթանակներ տարաւ Դուինի և Երէզի մէջ, զարմացնելով Պարսիկները իր քաջութեան և յանդգնութեան վրայ:

Վահան կռիւի մասնաւոր ձեւ մը ընտրած էր. ան

միշտ փոքրաթիւ զինուորներով և յանկարծական յարձակումներով կը յոգնեցնէր ու կը սարսափեցնէր թշնամին: Հայաստանի լեռներն ու խոր ձորերը իրեն միակ դաշնակիցներն էին:

Շտէի կռիւը ա'լ աւելի նշանաւոր եղաւ Վահան 40 հոգիով ստիպուեցաւ 4000ի դէմ պատերազմիլ ու տանիլ փառաւոր յաղթանակ մը: Այս կռիւին մէջ մեռաւ նաեւ Գրիհոն Սիւնին, որ կ'ըսէր թէ «Ես Վահանի և բոլոր Հայոց հետ ոչ թէ իմ նկատմամբ, այլ նկատիս կ'ընդունուի կը կռուիմ և բոլորն ալ կը ցրուեմ»:

Վաղարշ եւ Նուարսակի դաժնեք.— Այս օրերուն Պերող Բուշանաց դէմ նոր պատերազմի մը մէջ պարտուած և սպաննուած էր և իրեն յաջորդած էր եղբայրը՝ Վաղարշ, որ իմաստուն մէկն էր: Վահանի հետ գործ ունեցող պարսիկ հրամանատարները իրեն հասկըցուցին թէ պէտք է հաշտուիլ անոր հետ: Վաղարշ Հայաստան զրկեց Նիխոր իշխանը, որ Նուարսակ գիւղին մէջ (Հեր և Զարեհանդի մօտերը) տեսակցելով Վահանի հետ հաշտութեան դաշինք կնքեց: Այդ հաշտութեան պայմաններն էին. Կրօնք ազատ պիտի ըլլայ Հայաստանի մէջ եւ հաւատարմութեան համար պատիւ եւ պատիւ պիտի չստի ոչ ոքի: Անպիսան եւ թողոք մարդիկ հեռու պիտի պահուին եւ լաւ մարդիկ առաջ պիտի քաշուին: Թագաւորը ամեն ամբաստանութեան պիտի չհաւատայ, այլ ինք անձամբ պիտի բնակ խնդիրները: Վահանն ալ կը խոստանար իր սուրբ վար դնել եւ ճանչնալ Պարսից թագաւորին իրաւունքը: Հայաստանի վրայ: Վաղարշ ընդունեց այս պայմանները և վաւերացուց դաշինքը: Ուրեմն, Հայերը 33 տարի (451էն 484) կռուելով, վերջապէս յաղթանակեցին:

Այս դաշինքը մեծ դէպք մըն է մեր պատմութեան

մէջ: Այնպիսի ատեն մը երբ ամբողջ ծանօթ աշխարհը դեռ կ'իսաւլայրենի և անտառաբնակ էր, Հայերը իրենց կրօնքի, իրենց հայրենիքին և զաղսփարի ազատութեան համար հերոսաբար կը կռուէին և աշխարհի ամենամեծ պետութեան ընդունել կուտային այդ իրաւունքը:

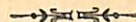
Վահան, ապա, Պարսկաստան զնաց և մեծ պատիւներով ընդունուեցաւ Վաղարշէն: Յետոյ ան եղաւ նաեւ Հայաստանի մարզպան և փառքով մեռաւ 510 ին, ծերութեան օրերուն անգամ մը եւս յաղթակօնօրէն կռուելով Պարսիկներուն դէմ, որոնք, կուտաւ թագաւորին օրով, նորէն Հայաստան լեցուած էին՝ զայն կրօնափոխ ընելու համար:

Վահան մարզպանութիւն ըրաւ 26 տարի:

ՀԱՐՑՈՒՄՆԵՐ.— Ի՞նչպէս էր Հայաստանի վիճակը Վարդանանց պատերազմէն յետոյ: Որո՞նք էին ազգային Բ. ապստամբութեան պատճառները եւ որո՞նք՝ զլիաւոր դէմքերը: Ի՞նչ կրօններ մղեց Վահան Մամիկոնեան եւ պայքարի ի՞նչ ձեւ ընտրած էր ան: Բացատրել նուարսակի դաշինքին կարեւորութիւնը:

ԴԱՍ Ե.

ԱԶԳ. ԵՐՐՈՐԴ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ

Հայաստան նուարսակի դաշինքէն յետոյ — Վահանէ ետք Հայաստանի մարզպան եղաւ իր փոքր եղբայրը՝ Վարդ, որ խաղաղութեան մէջ կառավարեց երկիրը:

531 ին Պարսկաստանի թագաւոր եղաւ խոսրով Ա., որ Նուշրէվան ալ կը կոչուի իր անուշ բնաւորութեան պատճառաւ: Սա ոչ միայն Պարսից ալ և աշխարհի նշանաւոր թագաւորներէն մէկն էր, իբրեւ իմաստուն նաեւ քաջ թագաւոր: Ասոր օրով եւս Հայաստան 33 տարի խաղաղութիւն վայելեց և բարգաւաճեցաւ: Սակայն երբ 554 ին Սուրէն իշխանը մարզպան նշանակուեցաւ մեր երկրին, կացութիւնը հիմնովին փոխուեցաւ: Սուրէն, հակառակ իր վեհապետին բարի տրամադրութեանց դէպի քրիստոնեաներն ու Հայերը, նորէն փորձեց Հայաստանը կրօնափոխ ընել: Մոգերու բազմութիւն մը և զօրքեր բերելով Դուին՝ տարուշան կանգնեց և սկսաւ հալածանքի: Հայերը չկրցան դիմանալ և ապստամբեցան՝ առաջնորդութեամբ Վարդան Գ. Մամիկոնեանի, որ Վահանի եղբոր՝ Վասակի թոռն էր, և հայրենասէր ու քաջ ինչպէս միւս Վարդանը:

խոսրով Ա.
Նուշրէվան

Վարդան Դ.ի պատերազմները. — Սակայն Հայոց

քաջ առաջնորդը գիտէր թէ իր սեփական ուժերովը պիտի չկրնար դէմ ելլել պարսից անկղ զօրութեան: Ուստի, գաղտնի պատգամաւորութիւններով, նախ համաձայնութեան եկաւ Յուստինոս կայսեր հետ, խոստանալով անոր օգնութեամբ Հայաստանը ազատել Պարսից լուծէն և դնել Յունաց իշխանութեան տակ: Յուստինոս խոստացաւ օգնել Վարդանի և սպառնալիքներով ետ դարձուց խոսրով Ա.ի դեսպանը, որ եկած էր զինքը համոզելու նոր պատերազմներու դուռ չբանալ:

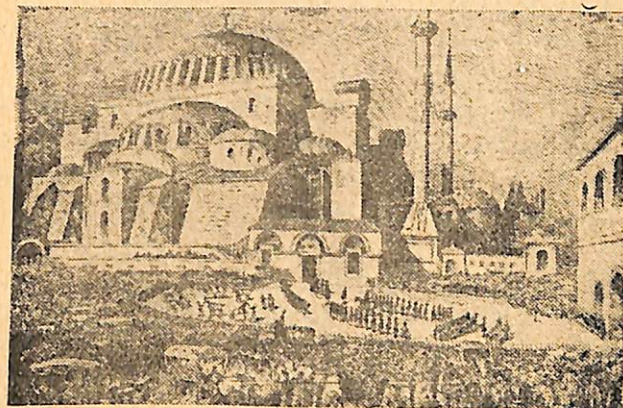
Պարսիկները իրենք տուին ապստամբութեան առիթը, երբ յանկարծ Դուինի փողոցներուն մէջ յարձակեցան Հայոց Մովսէս կաթողիկոսին վրայ ու զայն գտնակոծեցին: Ասոր վրայ Հայերը գրգռուած յարձակեցան Պարսիկներու վրայ ու ջարդեցին բոլորը: Չազատեցաւ նոյնիսկ մարզպանը: Վրացիք եւս քաջալերւած՝ ապստամբութեան դրօշ պարզեցին և այս դէպքերը դուռ բացին նորանոր մեծ պատերազմներու:

Առնելով այս դժբախտ լուրերը, խոսրով Ա. խիստ զայրացաւ և որոշեց վրէժխնդիր ըլլալ: 571ի գարնան փիղերով պաշտպանուած զօրաւոր բանակ մը զրկեց Հայոստան: Հայ նախարարները, Վարդանի դրօշին տակ հաւաքուած, Վրացիներու, Ալաններու և Սաւիրներու օժանդակութեամբ, Կաղամախի դաշտին մէջ, դիմացը ելան արշաւող բանակին և ահաւոր կոտորած մը տուին անոր: Պարսիկ բանակին մնացորդը հազիւ կարողացաւ փախչիլ:

Վարդան Բիւզանդիոնի մէջ.— Սակայն շուտով երկպառակութիւն իյնալով հայ նախարարաց մէջ, Վարդան ստիպուեցաւ անձամբ Պոլիս երթալ՝ Յուստինոսէ օգնութիւն ստանալու համար: Ան մեծ պատիւներով

ընդունուեցաւ կայսրէն, որ զայն տարաւ Ս. Սոփիա եկեղեցին և անոր երեք դուռներէն մէկը անուանեց «Հայոց Դուռ», ի պատիւ Վարդանի: Կայսրը ինքզինքը յայտարարեց «Պաշտպան քրիստոնեայ ժողովուրդներու», ինչ որ պատերազմի յայտարարութիւն էր ինքնին:

Յուստինոս երկու բանակներ զրկեց Պարսից դէմ,

Ս. Սոփիա եկեղեցին

մին՝ Միջագետքի կողմէն, որ յաղթուեցաւ, և միւսը՝ Հայաստան՝ ուր Վարդան նորէն մեծ յաղթանակ մը տարաւ Պարսիկներու վրայ:

Նոր պատերազմներ.— Խնդիրը այսքանով չէր կըրնար վերջանալ: Խոսրով, 140,000-ոց նոր բանակով մը, (573ին) եկաւ Հայոց և Յունաց վրայ և կարեւոր յաղթանակներ չահեցաւ, աւերելով Յունական բաժնի Հայաստանի շատ մը քաղաքները: Յուստինոս կայսրը անբուժելի կերպով հիւանդացաւ և Տիբեր Կեսարը փոխանորդաբար սկսաւ կառավարել երկիրը: Սա շատ

նեղը մնացած ըլլալով՝ ուղեց հաշտուիլ, սակայն որովհետեւ Պարսիկները կը պահանջէին որ Հայաստանը իրենց ձգուի՝ համաձայնութիւն չկայացաւ:

Յաջորդ տարի. Սոսրով, աւելի մեծ բանակով մը հասաւ մինչեւ Կարին քաղաքը: Տիրեր, որ հիմա Կայսր հռչակուած էր, նորէն փորձեց հաշտուիլ, բայց նորէն համաձայնութիւն չկայացաւ, որովհետեւ Սոսրով կը պահանջէր որ Կայսրը իրեն յանձնէ Վարդանը: Այն տան Տիրեր Կայսրը Միջագետք զրկեց Մօրիկ Հայկազն սպարապետը: Երկու հայ սպարապետները, Եփրատի եզերքը, ահաւոր ջարդ մը տուին Սոսրովի, որ փախաւ՝ հակառակորդին ձգելով իր վրանը՝ ակունքներով և մարգարիտներով յօրինուած, և իր թագուհին (578): Սոսրով սրտի ցաւէն մեռաւ:

Հայաստանի վիճակը՝ ապստամբութիւններէն յետոյ. — Աղգային այս երեք ապստամբութեանց և Յունա-Պարսկական պատերազմներու շրջանին, Հայաստանի այն մասերը որոնք պատերազմի թատր եղան՝ ծանրապէս վնասուեցան: Գիւղեր ու քաղաքներ կործանուեցան, ժողովուրդը նուազեցաւ, արհեստն ու երկրագործութիւնը ինկաւ: Մտաւորական գործը ա՛յլ աւելի վնասուեցաւ և Ոսկեդարը չկրցաւ շարունակուիլ:

Այդ մեծամեծ կոիւնները սակայն, Հայ ազգը անգամ մը եւս ցնցեցին, իրարու չաղկապեցին և այդ պատերազմներուն յիշատակը մինչեւ այսօր ալ կը խանդավառէ ամէն հայ:

Հայաստան վերջին մարգպաններու օրով. — Հայաստան դեռ մինչեւ 640 թուականը մնաց Պարսից տիրապետութեան տակ: Սակայն Սասանեանները ա՛յլ

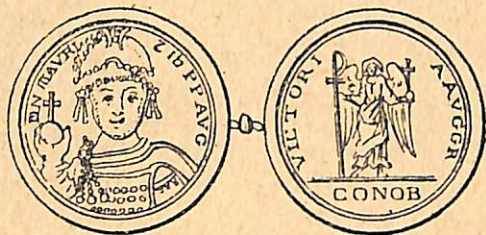
չփորձեցին Հայերը կրօնափոխ ընել: Անոնք այլեւս հա՛յ մարգպաններ կը նշանակէին և անոնց օգնութեան կը դիմէին իրենց գահուն վրայ հաստատ մնալու համար: Այսպէս, երբ Նուշրէվանի թուը՝ Սոսրով Բ. գահադուրկ եղաւ իր սպարապետին կողմէ, սա դիմեց Մօրիկ Կայսեր օգնութեան զայն «իմ հայր» անուանելով: Հայ Կայսրը, վեհանձնաբար մոռնալով անցեալը, Ներսէս զօրավարը զրկեց Սոսրովը Մօրիկ Հայկազն Կայսր իր գահուն վրայ նստեցնելու համար: Ներսէսի միացան նաեւ Մուշեղ Մամիկոնեան և Սահակ Բագրատունի, որոնք Գանձակի մօտ յաղթելով ապստամբ սպարապետին՝ Սոսրովի վերադարձուցին իր գահը:

Քիչ յետոյ սակայն Սոսրով բարկացաւ Մուշեղի դէմ և բողմաթիւ բանակներ զրկեց իր բարերարին վրայ: Բայց այդ բանակները մօտ առ մօտ ջարդուեցան Գայլ Վահանի կողմէ: Երբ Տարօն գաւառը այս պատերազմներով զբաղած էր, Հայաստանի միւս մասերը խաղաղութիւն կը վայելէին հայ մարգպաններու իշխանութեան տակ, Մօրիկ Կայսեր ժամանակ:

Մօրիկէ վերջ պատերազմները անգամ մը եւս սկսան: Սակայն Հերակլ Կայսրը և ՄԺԺ Գնունի զօրավարը վերջնական յաղթանակ մը տարին Պարսից վրայ և Հայաստանը մտաւ Յունաց իշխանութեան տակ: Կայսրը Հայաստանի վրայ կիւրապադատ կարգեց Դաւիթ Սահառունին (630):

Երբ Արքայից Արքաներն ու Կայսրերը դարաւոր
կռիւներով հետզհետէ կը տկարանային, Արաբիոյ մէջ

Գրամ Մօրիկ Հայկազնի

կը ծնէր ու կը զօրանար իսլամութիւնը որ չուտով
պիտի գար փոխելու իրերու դրութիւնը: 640 թուա-
կանէն յետոյ Հայաստան ինկաւ արաբական իշխանու-
թեան տակ:

ՀԱՐՑՈՒՄՆԵՐ.— Ի՞նչպէս էր Հայաստանի վիճակը նուար-
սակի դաշինքէն յետոյ: Ի՞նչ բրաւ Վարդան Գ.: Ի՞նչպէս վերջա-
ցան Յոյն-Պարսկական կռիւները, ի՞նչ եղաւ Հայոց դերը այս կը-
ռիւներուն մէջ, ի՞նչ հետեւանքներ ունեցան այդ կռիւները Հա-
յաստանի համար: Ի՞նչ կարեւոր դէպքեր տեղի ունեցան Հայաս-
տանի մէջ մարզպանաց վերջին շրջանին:

Մասն Բ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՏԱԿ

ԴԱՍ Զ.

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՅ ՀԱՐՄՏՈՒԹԻՒՆԸ

Արաբիա, Արաբներ եւ Մուսամմէս.— Արաբիա մեծ
թերակղզի մըն է, որ կը գտնուի Ասիոյ հարաւ արեւ-
մտեան կողմը: Մեծաւ մասամբ աւազուտ անապատ մըն
է ան՝ զուրկ բնակութեան յարմար վայրերէ: Հարա-
ւային և արեւմտեան ծովեզերքները սակայն բարեբե-
ր են և հոն են Արաբիոյ գլխաւոր քաղաքները—Մէքքէ
և Մէտինէ:

Երկրին անապատային մասին մէջ ժողովուրդը վը-
րանաբնակ է, բաժնուած ցեղախումբերու, որոնք իրա-
րու հետ շարունակ պատերազմի մէջ են: Մովեզերեայ
մասերու մէջ պատկերը հակառակն է:

Մուսամմէտէ առաջ Արաբները կռապաշտ էին. ի-
րենց սրբազան քաղաքն էր Մէքքէ, ուր կը գտնուէր
Քեապէ, այն սեւ քարը, որ երկիրքէն բերած էր Գաբ-

րիէլ հրեշտակապետը և ուր բխեցուցած էր նաեւ աղբիւր մը: Կուսպաշտ Արաքներու ուխտավայրն էր այդ՝ և նոյնն է նաեւ այսօր ան բոլոր իսլամներու համար: Ունէին նաեւ բազմաթիւ կուռքեր: Քրիստոնէութեան և մոլիսականութեան ազդեցութեան տակ՝ Արաքները անորոշ գաղափար մը ունէին նաեւ Աստուծոյ մասին: Բայց ընդհանրապէս անոնք այնքան յետամնաց վիճակի մը մէջ էին, որ վերանորոգութեան մը պէտք ունէին: Այդ վերանորոգիչը եղաւ Մուհամմէտ:

Մուհամմէտ ծնաւ 571ին, ծանօթ ընտանիքէ մը: Հայրը մեռաւ երբ ինք երկու ամսուան էր: Վեց տարեկանին մեռաւ նաեւ մայրը: Երիտասարդութեան ան ծառայութեան մտաւ Սադիէ անուն իր հարուստ ազգականուհիին քով՝ որուն հետ և ամուսնացաւ: Ան առեւտրական գործով յաճախ գացած էր Սուրիա և ծանօթ էր հրէական ու քրիստոնէական կրօնքին: 40 տարեկանին, անոր երեւցաւ Գաբրիէլ հրեշտակապետը, որ իրեն ըսաւ «Քարոզէ»: Եւ ան սկսաւ քարոզել թէ «Աստուած մէկ է եւ Մուհամմէս անոր մարգարէն»: Ան քարոզեց տասնեւմէկ տարի և միայն իր ընտանիքը համոզուեցաւ: Բայց Մէքքէցիները զինքը հալածեցին և 622 թուականին Մուհամմէտ փախաւ Մէտինէ: Այս թուականը իսլամական թուականին սկիզբն է:

Մէտինէցիները հակառակութեան մէջ ըլլալով Մէքքէցիներու հետ, սիրով հիւրընկալեցին Մուհամմէտը, ընդունեցին անոր քարոզած նոր կրօնը և արշաւեցին Մէքքէի վրայ: 630ին գրաւեցին Մէքքէն և կործանեցին կուռքերը: Երկու տարի յետոյ մեռաւ Մուհամմէտը երբ արդէն իրեն հպատակած էր ամբողջ Արաբիան:

Մուհամմէտի քարտուղարը գրի առաւ Մուհամմէտի քարոզութիւնները: Այդ գիրքը կը կոչուի Գուրան,

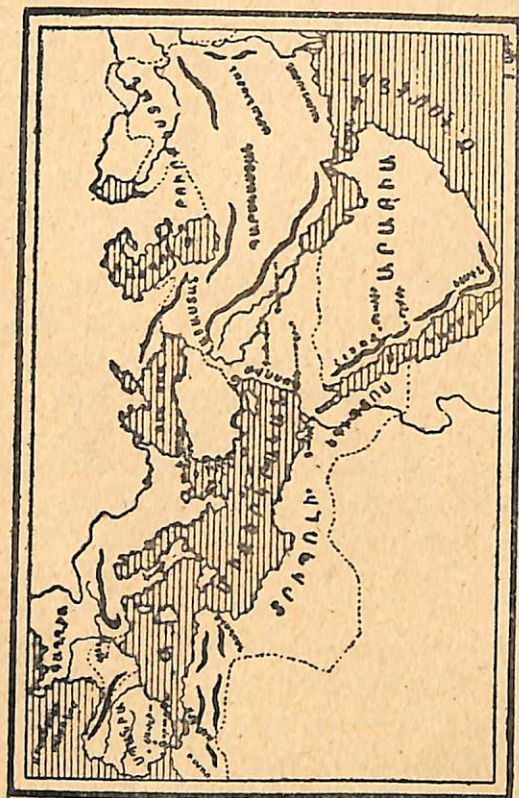
որ մահմետականներու սուրբ գիրքն է: Բայց այս նոր կրօնը միացուց բոլոր Արաքները, վերջ տուաւ անոնց կիսավայրենի վիճակին և պատմական դեր մը կատարել տուաւ անոնց:

Միացած նոր կրօնքով, իսլամներու (Մուհամմէտի յաջորդները այսպէս կոչուեցան) օրով, մոլեռանդ և պատերազմասէր Արաքները յարձակեցան դրացի երկիրներուն վրայ: Բիւզանդիոն և Պարսկաստան երկարատեւ պատերազմներով տկարացած ըլլալով, չուտով տեղի տուին: Տասը տարուան մէջ գրաւուեցան Պաղեստինը, Ասորիքը, Փիւնիկէն, Միջագետքը և Եգիպտոսը: Կործանելէ յետոյ Սասանեան թագաւորութիւնը՝ Արաքները հասան մինչեւ Հնդկաստան: Իսկ արեւմուտքէն՝ գրաւեցին Ափրիկէի հիւսիսային երկիրները, անցան Եւրոպա և 713ին գրաւեցին նաեւ Սպանիան: Հնդկաստանէն մինչեւ Ատլանտեան Ովկիանոսը ինչպէս արաբական իշխանութեան տակ և այս ընդարձակ երկիրը բաժնուեցաւ երեք իսլամականութիւններու, իբր մայրաքաղաք ունենալով նախ Գումասկոս ապա Պաղեստինը՝ Ասիոյ մէջ, Գահիրէն՝ Եգիպտոսի մէջ և Բորստին՝ Սպանիոյ մէջ:

Արաքները Հայաստան կ'առեաւն.— Արաքները 640 թուականին 18,000 զօրքով Ապտէլ-Րահման զօրավարին առաջնորդութեամբ Ասորեստանի կողմէն մտան Հայաստան՝ Տարօնի վրայով: Գայլ Վահանի թոռնորդին՝ Տիրան Մամիկոնեան, բռն մը քաջերով, այս նոր թշնամիներուն դէմ ելաւ Գրգուրի մօտ, սակայն պարտուեցաւ և ինչպէս պատերազմի դաշտին վրայ, Անկէ յետոյ Արաքները անարգել հասան մինչեւ Դուին մայրաքաղաքը, յարձակմամբ առին զայն, 12,000 մարդ

կոտորեցին և 35,000 գերի վերցնելով ետ քաշուեցան 642ին :

Հայաստան կոուսանդոս.— Արարացւոց այս առաջին արշաւաքին նպատակն էր ճանչնալ մեր երկիրը :

Արարական կայսրութիւնը

Երեք տարի յետոյ անոնք կրկին վերադարձան և գրաւեցին Այրարատը : Հայերը տեսնելով որ Յոյներէն օգուտ չկայ, հպատակեցան նոր տէրերուն : Յունաց կոս-

տանդ կայսրը շատ զայրացած այս եղելութենէն՝ որոշեց Հայերը դաւանափոխ ընել տալ որպէսզի կապուին Բիզանդիոնի : Ան բանակով մը հկաւ Հայաստան և Դուինի մէջ պահապան զօրք թողնելով հեռացաւ : Իր կրօնական ծրագիրը չյաջողեցաւ և Արաքները վրայ համեւելով, կայսեր բանակը երկրէն վռնեցին ու հայ նշանաւոր տոհմերէն 2000ի չափ պատանդ առնելով հեռացան, ծանր տուրքերու ենթարկելով երկիրը : Հայերը ապստամբեցան Համազասպ Մամիկոնեանի առաջնորդութեամբ և Ամիրապետը ջարդեց պատանդները : Սակայն այս տեսնելու արարական մայրաքաղաքը Պաղատատ փոխադրուելով աւելի մօտիկցաւ Հայաստանի և Հայերը մտան արարական տիրապետութեան տակ : Յուստինիանոս կայսրը Հայերէն պահանջեց որ ընդունին իր հովանաւորութիւնը, սակայն դառն յանդիմանութիւններով լեցուն պատասխան մը ստացաւ : Կայսրը բանակ մը զրկեց Հայաստան որ Արաքներէ աւելի անգթութիւն գործեց : Այսպէս, Հայերը երկու սուրի մէջ մնացած էին : Այս կռիւները տեւեցին 640—693 երբ մեր երկիրը վերջնականապէս ինկաւ արաքական իշխանութեան տակ : Ան կը կառավարուէր Ոսիկացիներով, Առաջին ոստիկանը եղաւ Ապստուլլան :

Ոսիկացիներու կառավարութեան նկարագիրը.— 693էն մինչեւ 859 թուականը Հայաստան կառավարեցաւ ոստիկաններով որոնք կը նշանակուէին ամիրապետէն : Այս շրջանին ընդամէնը 20 ոստիկաններ նշանակուեցան որոնցմէ 16ը արաք և 4ը Բագրատունի իշխաններ էին : Արաք ոստիկաններէն քիչերը միայն լաւ մարդիկ եղան : չափերը տհաւոր անգթութիւններով մեր երկիրը դժբախտացուցին : Ոստիկանի մը պաշտօնը ըլլալով երկրին տուրքերը ժողովել և Ամիրապետին զրկել

և հսկել որ Հայերը չապստամբին, անոնք ուշխառեցան փճոցներ նախարարական տոհմերը, ժողովուրդը անգրչուխ ձգելու համար։ Այսպէս, երբ անգամ մը Հայերը ապստամբեցան և Յունաց օգնութեամբ ջախջախեցին արաբական բանակը, Կալմ ոստիկանը հարիւրաւոր հայ նախարարներ նախիջեւանի եկեղեցիին մէջ հաւաքելով խաբէութեամբ, այրեց զանոնք և ուրիշ շատեր ալ գերի տարաւ։

Այս անգթութիւնները քանիցս ստիպեցին Հայերը որ սուրի ուժին դիմեն։ Մեծագոյն ապստամբութիւնը տեղի ունեցաւ Մուշեղ Մամիկոնեանի ղեկավարութեամբ։ Ան վտարեց բոլոր Արաբները Հայաստանէն, բայց երբ Հարուն-էլ-Ռաշիտ մեծ ամիրայեաւը յաղթեց Յոյներուն և Յունական Հայաստանէն ալ մաս մը գրաւեց, Արաբները 30,000 զօրքով եկան Մուշեղի վրայ որ 3000 զօրքով անոնց դէմ ելաւ և քաջութեամբ ինկաւ կռուի դաշտին վրայ։ Ասիկա Հայոց վերջին ապստամբութիւնն եղաւ։ Հարուն-էլ-Ռաշիտ ամիրան Հայաստան զրկեց Հոյ հայասէր ոստիկանը և անոր օրով երկիրը խաղաղութիւն վայելեց։

Բայց ամենէն աւելի անգթութիւն գործեց Բուղաթուրք ոստիկանը, որ Հայաստանը արիւնով ողողեց։ Իր անգթութեանց մէջ իրեն աջակից եղաւ Սմբատ Բագրատունի սպարապետը, որ կը յուսար այս կերպով կոկղացնել ոստիկանին սիրտը։ Բայց Բուղա երբ վերադարձաւ իրեն հետ տանելով նախարարներու բազմութիւն մը, չմոռցաւ նաեւ Սմբատ Բագրատունին։ Նախարարները երբ Ամիրայեաին ներկայացան, սա պահանջեց որ կրօնքնին ուրանան։ Անոնք որ չուրացան՝ նահատակուեցան։ Ասոնց մէջն էր նաեւ Սմբատ Բագրատունին, որ իր յանցանքը մահուամբ քաւելուն համար կոչուեցաւ Խոսովանդ։

Բուղայէ անմիջապէս առաջ տեղի ունեցած կռիւներու ընթացքին է որ գործած է Սասունցի Դաւիթը, և ասկէ յետոյ է որ կաղմուած է «Սասնայ Մուրճու սքանչելի դիւցազնովէպը»։

Հայոց այս տառապանքները ցնցեցին Բիւզանդիոնը և Միքայէլ Դ. կայսրը ծանր պարտութեան մը մատնեց Արաբները՝ Դամասկոսի մօտ։

ՀԱՐՅՈՒՄՆԵՐ.— Ի՞նչ վիճակի մէջ էին Արաբները Մուհամմէտէ առաջ։ Ո՞վ էր Մուհամմէտը եւ ի՞նչ բրաւ։ Ի՞նչ ըրին Մուհամմէտի յաջորդները։ Արաբները ե՞րբ արշաւեցին Հայաստան եւ ի՞նչ ըրին։ Ի՞նչ ըրին կայսրերը։ Արաբները ի՞նչպէս կառավարեցին Հայաստանը։ Ի՞նչ կարեւոր դէպքեր պատահեցան Հայաստանի մէջ այս շրջանին։

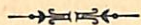

Հայ զինուորական մը եւ զինուոր մը

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՅ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԴԱՍ Է.

ԱՇՈՏ ԱՌԱՋԻՆ

Պարագաները.— Արարական կայսրութիւնը հետզհետէ թուլացաւ: Ան արդէն բաժնուած էր երեք խաւի-
ֆայութիւններու:

Մօռցած առաջին խաւիֆայութիւնը պարզ կեանքը, Արար վեհապետները ինկան զեխութեան մէջ և ծանր հարկերով կը տանջէին հպատակները, որոնք շարունակ կ'ապստամբէին: Հայերը եւս բազմիցս ապստամբեցան:

Արշակունեաց տնկումէն յետոյ Բագրատունիք մասնաւորաբար փայլեցան: Իրենցմէ շատերը Մարզպան, Ոստիկան և Կիւրապաղատ կը նշանակուէին: Մամիկոնեանները հետզհետէ քաշուեցան ասպարէզէն և թ. դարուն Բագրատունիները տէր էին նաեւ Մուշին, Այրարատին, Տայքին, Գուգարքին և բազմաթիւ բերդերու և քաղաքներու, Սպեր գաւառէն զատ, որ արդէն իրենցն էր: Իրենցմէ մին ամուսնանալով Վրաց թագաժառանգունիին հետ, տէր եղաւ Վրաստանի և այդ ընտանիքին թագաւորութիւնը շարունակուեցաւ մինչեւ ԺԸ. դարը: Մինչեւ 40,000 զօրք կրնային հանել Բագրատունիները և սիրելի էին Ամիրապետներուն:

Սմբատ Խոստովանողի զերի տարուելէն յետոյ սպարապետ եղաւ իր որդին՝ Աշոտը: Սա խելացի, հեռատես և ժողովրդասէր էր: Կրցաւ սիրելի ըլլալ ոչ միայն հայ նախարարներուն, այլ և ժողովրդեան, հոգեւորականութեան և Ամիրապետին: Այնպէս որ Մահմետ-Ճաֆէր Խալիֆան 859ին, Ալի-Արմէն ուրացող հայ իշխանին միջոցաւ զինքն անուանեց «Իշխանաց Իշխան»:

Աշոտ վերաշինեց երկրին աւերակները, հոգ տարաւ ժողովրդեան և կազմեց զօրաւոր բանակ մը 40,000 զօրքով, որուն վրայ հրամանատար կարգեց իր եղբայրը՝ Աբաս: Խնամիրական կապով իրեն կապեց նաեւ Արծրունեաց և Սիւնեաց նախարարութիւնները, որոնք ամենամեծ իշխանութիւններն էին:

Ոչ միայն դիւանագէտ էր, այլ և ռազմագէտ: Իր բանակը շարաշար կերպով յաղթեց Ջահապ տնուն պարսիկ իշխանին, որ 80,000 զօրքով Հայաստանի վրայ կուգար:

Աշոտ Ա. քաղաւոր (885—890).— Այս փառաւոր յաղթանակը զոհ ձգեց Ամիրապետը, որմէ ապստամբած էր Ջահապը: Աշոտի խնդրանքով բանէն ազատուած նախարարները խնդրած ըլլալով Ամիրապետէն որ զայն իրենց վրայ թագաւոր նշանակէ, խոստանալով հաւատարիմ մնալ խալիֆային, այս վերջինը, Յիսէ ոստիկանին միջոցաւ, թագ ու թագաւորական զգեստ զրկեց և Գէորգ կաթողիկոսը, մեծ հանդիսութեամբ, զայն թագաւոր պսակեց 885 թուին: Վասիլ Արշակունի կայսրն ալ թագ և ընծաներ զրկեց և նամակ մըն ալ՝ որուն մէջ «որդի սիրելի» կը կոչէր Աշոտը:

Այսպէս, մօտ 450 տարուայ գերութենէ յետոյ, Հայ ազգը կրկին կ'ստանար իր քաղաքական անկախութիւնը:

Այս անգամ Հայաստանի գերիշխանութեան տակն էին նաեւ Վրաստանն ու Աղուանից երկիրը:

Աշոտ անկէ յետոյ ինքզինքը տուաւ շինարարութեան: Իր աթոռը հաստատեց Բագարանի մէջ (Երևանդակերտ), վերանորոգեց Արշակունեաց ժամանակի կարգն ու սարքը և հոգ տարաւ ժողովուրդին: Ան խաղաղութեան դաշինքներ կապեց չրջակայ թագաւորներու և Ատրպատականի ոստիկանին հետ: Այս խաղաղութեան շրջանը թէեւ խանգարել ուղեցին Վանանդի և Գուգարքի բնակիչները իրենց ապստամբութեամբը, սակայն Աշոտ, Վասիլ Ա. Արեակունի առաջիններուն վրայ զրկեց Արաս սպարապետը և երկրորդներուն վրայ իր որդին Սմբատը, որոնք զսպեցին չարժուժը:

Աշոտ անկէ յետոյ ուղեւոր անձամբ քննել իր երկրին վիճակը, պտոյտի ելաւ. անցաւ Փոքր Հայքը և հասաւ Կ. Պոլիս, ուր մեծ պատուով ընդունուեցաւ Լեւոն Իմաստասէր Արշակունի կայսրէն, որուն հետ քաղաքական և առեւտրական դաշինք կապելով վերադարձաւ: Հազիւ հասած Ծիրակի սահմանները, Աշոտ մեռաւ, ձգելով զօրաւոր և բարգաւաճ երկիր մը:

Իր թաղումը եղաւ փառաւոր և ժողովուրդը լացաւ իր իմաստուն և բարի թագաւորին մահը (890):

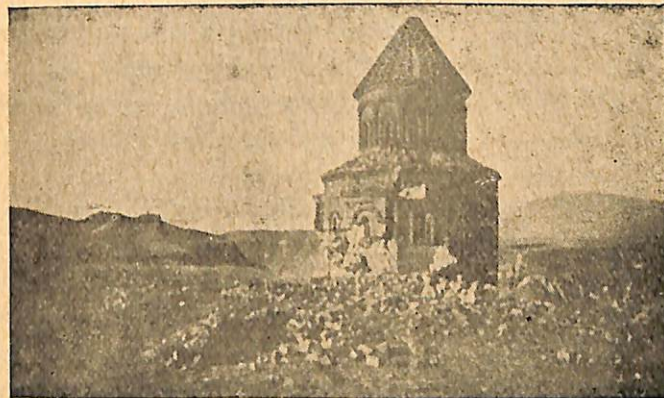
Բագրատունեաց շրջանը (885—1045) կրնանք բաժնել երեքի.

Ա.) Աշոտ Ա.ի երկու յաջորդներուն շրջանը (Սմբատ Ա. և Աշոտ Երկաթ), որ անընդհատ պատերազմներու շրջան մը եղաւ և երկիրը նորէն աւերումի մատնուեցաւ (890էն 929):

Բ.) Ասոնց յաջորդող չորս թագաւորներուն (Արաս, Աշոտ Գ. Ողորմած, Սմբատ Բ. և Գագիկ Ա. 929էն 1020) շրջանը, երբ երկիրը խաղաղութեան մէջ բարգաւաճեցաւ, և

Գ.) Անկման շրջանը (Յովհաննէս-Սմբատ և Գագիկ Բ. 1020էն 1045), երբ երկիրը ներքնապէս տկարացաւ և անկախութիւնը վերջացաւ՝ շնորհիւ Բիւզանդիոնի նենգութեան:

ՀԱՐՑՈՒՄՆԵՐ. — Ինչո՞ւ թույլացաւ արաբական կայսրութիւնը: Ի՞նչ գիտէր Բագրատունեաց նախարարութեան մասին: Ո՞վ էր Աշոտ Ա. և ինչ՞որ ըրաւ: Ե՞րբ և ի՞նչպէս հիմնուեցաւ Բագրատունեաց հարստութիւնը: Ի՞նչքան տեւեց ան եւ քանի՞ շրջաններու կրնանք բաժնել զայն:

Աճիի Ս. Գրիգոր Ապուղամբեց եկեղեցին

ԳԱՍ Ը.

ՍՄԲԱՏ Ա. (890—914)

Ապստամբութիւններ. — Աշոտ Ա. ին յաջորդեց իր որդին Սմբատ Ա. որուն թագաւորութեան ամբողջ շրջանը ներքին և արտաքին կռիւներու շարք մը եղաւ։ Ներքին պատերազմներուն պատճառներն էին նախարարներու փառասիրական ձգտումները, իսկ արտաքիններունը՝ Սմբատի Հայաստանը ամբողջութեամբ իր իշխանութեան ենթարկելու ծրագիրը, որովհետեւ երկրին մէկ մասը տակաւին Արաբներու ձեռքն էր։

Ամենէն առաջ իրմէ ապստամբեցաւ իր հօրեղբայրն ու սպարապետը Աբաս, որուն դէմ թագաւորը ստիպւեցաւ արիւնտէնդ կռիւներ մղել, մինչեւ որ Աբաս բերդի մը մէջ պաշարուելով անձնատուր եղաւ։ Եւ տսիկա չար օրինակ մը եղաւ միւս նախարարներուն համար։

Ափսիսի արեւաւոյններ. — Երկրին մէջ խաղաղութիւնը հաստատելէ յետոյ, Սմբատ իր իշխանութիւնը տարածեց Սեւ Ծովէն մինչեւ Կովկաս լեռները և Ատրպատական, ու կը մտածէր Արաբներէն խել նսեւ վանը և Հայաստանի ուրիշ մասերը։ Ասիկա հաճելի չէր Ատրպատականի ոստիկան Ափշինին, որ զայրացաւ մանաւանդ երբ լսեց թէ Սմբատ վերանորոգեր է իր հօր կնքած դաշինքը կայսեր հետ, ու մտածեց խաբէութեամբ բռնել զայն։ Ուստի, յանկարծ մտաւ Հայաստան։

տան։ Սմբատ անպատրաստ ըլլալով քաշուեցաւ ամուր տեղեր, մինչեւ որ կարողացաւ բանակ պատրաստել և Արագածի ստորոտը լաւ ջարդ մը տալ ոստիկանին ու փախցնել։

Քիչ յետոյ Հայաստանի հարաւային կողմէն ներս մտաւ Միջագետքի Ահմէտ ոստիկանը, որուն դէմ Սմբատ չկրցաւ յաջող կերպով պատերազմիլ։ Հնորհիւ վասպուրականի Գագիկ իշխանի դաւաճանութեան Այս լուրէն ուրախացած՝ Ափշին երկրորդ անգամ մտաւ Հայաստան և պաշարեց ու ի վերջոյ գրաւեց Կարսը, ուր ամրացած էին թագուհին և ուրիշ պալատական կիներ, մինչ թագաւորը, իշխաններէն յուսահատած, քաշուած էր ամուր տեղեր։ Ափշին թագուհին ու պալատական կիները գերի տարաւ և պատուով պահեց։ Ապա թագաւորն ու ոստիկանապետը իրարու հետ հաշտուեցան սա պայմանաւ որ Սմբատ իր որդին Աշոտը պատանդ տայ և թողնուին իրեն հօրս։

Սմբատ զիջաներ էր այս ծանր պայմանները ընդունելու, որովհետեւ յոյս չունէր իր նախարարներէն։ Ուստի, կերպով մը գանձնք պատժելու նպատակաւ, թագաւորական թագ զրկեց վրաց Ատրնեբէն իշխանին՝ զայն թագաւոր անուանելով վրաստանի և իրմէ յետոյ երկրորդական գահ ունենալու իրաւունք հնորհելով։ Նախարարները գանգատեցան Ափշինի, որ Սմբատը բռնելու պաշտօնը յանձնեց իր ներքինապետին։ Սա հմայուած Հայոց թագաւորին բարութեանէն, անոր կողմը անցաւ և ազատ արձակեց գերիները։ Կատուեցաւ Ափշինը ու կը պատրաստուէր Հայաստան մտնելու, երբ յանկարծ մեռաւ և իրեն յաջորդեց իր եղբայրը՝ Եղստեփ։

Դաւադրութիւն Սմբատի դէմ. — Հայաստանի թա-

գաւորները ստիպուած էին տարեկան տուրք տալ Ամիրապետին: Այս տուրքը Պաղտատ կը զրկուէր Ատըրպատականի ոստիկանապետին ձեռքով և ոստիկանապետը անկէ խոշոր մաս մը կը վերցնէր իրեն համար: Ուստի, Սմբատ դիմեց Ամիրապետին և խնդրեց որ տուրքը ինք ուղղակի Պաղտատ զրկէ: Ամիրապետը սիրով ընդունեց, սակայն ատիկա գործին չեկաւ ոստիկանապետին, որ Ամիրապետին միտքը փոխեց զերպարտութիւններով և կրկնապատկել տուաւ Հայաստանի հարկը: Սմբատ ալ ստիպուեցաւ ծանր տուրքեր դնել ժողովուրդին վրայ: Ասկէ նեղացած նախարարները, Վրաց թագաւորն ալ հետեւին առած, դաւ լարեցին Սմբատի դէմ: Թագաւորը իմացաւ Ատրնեւսէ՝ Վրաց թագաւորը, անձնատուր եղաւ և մասնեց իր ընկերները: Սմբատ դաւադիրները պատժեց՝ զրկելով զանոնք աչքի լոյսէ:

Արժուեցաց քաղաւորութեան հաստատութիւնը. — Սակայն շուտով Սմբատի հետ զժողովուրդը Արժուեցաց Գաղիկ իշխանը, որ թագաւորին քրոջ դստակն էր: Նախիջեան քաղաքը, որ Սիւնեաց և Արժուեցաց երկրին սահմանին վրայ էր, Սմբատ տուաւ Սիւնեաց իշխանին, առանց մտիկ ընելու Գաղիկի ինչորոշքին, որ ատոր փոխարէն ուրիշ քաղաք մը կ'ուզէր: Ասկէ զայրացած Գաղիկ բարեկամացաւ Եղստեփի հետ, որ Հայերը տկարացնելու համար զայն թագաւոր նշանակեց Արժուեցաց երկրին վրայ (918—937): Արժուեցի իշխանները, որ դարերէ ի վեր կը փափաքէին թագաւոր դառնալու, այս կերպով հասան իրենց նպատակին:

Եղստեփի արեւանքը եւ Սմբատի մահը. — Այս կերպով Հայաստան երկու մասի բաժնուեցաւ: Հայրե-

նասէր թագաւորը փորձեց սիրաշահիլ Եղստեփը և նրա էրներով Յովհաննէս Զ. կաթողիկոսը պատգամաւոր զրկեց: Բայց ի զուր. ոստիկանը նուէրները առաւ իսկ կաթողիկոսը բռնադատեց: Ապա, Գաղիկի առաջնորդութեամբ Հայաստան արշաւեց, աւերելով Սիւնիքն ու Շիրակը: Անմիաբան նախարարները անձնատուր եղան անգութ Եղստեփին, որ անոնց գանձերը կողոպտելէ յետոյ, զիրենք կամ խեղդեց, կամ թունաւորեց, գլխատեց և կամ բռնաբռնու մէջ փնացուց, չխնայելով նաեւ անոնց կիներուն ու զաւակներուն: Իսկ ժողովուրդը ահ ու սարսափի մէջ էր: Սմբատ, որ Վրաստանի կողմերը քաշուած էր, նորէն փորձեց հաշտուիլ Եղստեփի հետ, բայց անօգուտ: Այն ատեն իր երկու որդիները զրկեց թշնամիին դէմ, սակայն Ուսէացի զօրքերու դաւաճանութեան պատճառաւ հայ բանակը պարտուեցաւ և Եղստեփ իր զօրքը սփռեց Արարատեան նահանգին մէջ, աւեր տարածելով ամէն կողմ: Ժողովուրդը սկսաւ լեռները փախչիլ:

Աղբամար

Այս բոլորը տեսնելով, խղճահարեցաւ Գաղիկը և ուզեց հաշտուիլ Սմբատի հետ: Բայց Սմբատ մերժեց բարեկամանալ դաւաճանի մը հետ: Ան դիմեց կայսեր և Ամիրապետին, սակայն չկրցաւ օգնութիւն մը ստանալ:

Սմբատ ամէն կողմէ անօգնական մնացած, անձնուէրներու խուճրով մը քաշուեցաւ Կապոյտ բերդը, զոր Եղստեփ եկաւ պաշարեց: Հայերը հերոսական դիմադրութիւն մը ըրին տարի մը, սակայն սովը զիրենք նեղեց: Միւս կողմէ Եղստեփ բերդականներուն նետե-

բուն առջեւ կեցողցած էր Արծրունի զօրքերը: Աղճահարեցաւ Սմբատ և խոստում տնկել յետոյ թէ բերդականներուն փառս չպիտի հասցուի՝ տնձնատուր եղաւ: Քիչ յետոյ սակայն, երբ Գագիկ ձգելով Եռասուֆը փախաւ իր երկիրը, ոստիկանապետը կասկածելով, Սմբատը տարաւ Դուին և բանտարկեց: Տարի մը յետոյ Եռասուֆ զնաց պաշարեց Երնջակը, ուր ամրացած էին թագուհին և նախարարներէ ոմանք: Երնջակ դիմադրեց: Եռասուֆ զայրացած հրամայեց որ խաչի վրայ մեռցնեն այս հայրենասէր դժբախտ թագաւորը: Քիչ յետոյ Երնջակն ալ գրաւուեցաւ:

Գագիկ Արծրունի, ասկէ յետոյ ինքզինքը տուաւ շինարարութեան: Իր գործած այս ծանր յանցանքներուն քաւութեան համար Վանայ ծովի Աղթամար կղզիին մէջ շինեց փառաւոր տաճար մը, որուն թէ՛ ճարտարապետութիւնը և թէ՛ որմնաքանդակները հիացում կ'առնեն դիտողին:

Գագիկ երկրին զանազան կողմերն եւս շէնցուց, հոգ տարաւ ժողովրդեան և առհասարակ հանդիսացաւ մեծագործ թագաւոր մը, բայց չմոռցուեցան իր ախուր արարքները:

ՀԱՐՑՈՒՄՆԵՐ.— Ի՞նչպէս անցան Սմբատ Ա. ի իշխանութեան տարիները: Ի՞նչ պատամբութիւններ պատահեցան: Ի՞նչ պատճառաւ Արշին երկու անգամ արշաւեց Հայաստան եւ ինչե՛ր բռնաւ: Ի՞նչ պատճառաւ նախարարները դատադրութիւն կազմեցին Սմբատի դէմ: Ի՞նչպէս հաստատուեցաւ Արծրունեաց թագաւորութիւնը: Նկարագրել Եռասուֆի արշաւանքը, իր գործած աւերները եւ Սմբատի մահը:

ԴԱՍԹ.

ԱՇՈՏ ԵՐԿԱԹ (914—929)

Աշոտ կը լուծէ իր հօրը վեհօրը.— Հսելով իր հօրը չարաչար մահը, Աշոտ, վրէժխնդրութեամբ լեցուած, բռնա մը քաջերով, իր պահուած տեղերէն դուրս ելաւ և ձեռնարկեց Հայաստանը մաքրագործելու թշնամիէն:

Ըլլալով անվախ և քաջ պատերազմասէր, մէկիկ մէկիկ թշնամիէն գրաւեց բոլոր բերդերն ու քաղաքները, սուրէ տնցնելով ոստիկանապետին զօրքերը և մարթագերծ ընելով անոնց հրամանատարները: Իր տնօրինակ քաջութիւնները սիրտ տուին փախստական նախարարներուն, որոնք իրենց թագստոցներէն դուրս ելան, հաւաքուեցան իր շուրջը և զինքը թագաւոր նստեցուցին 914ին: Իր իշխանութիւնը տեւեց 14 տարի, որ անընդհատ պատերազմներու երկար շարք մը եղաւ ու երկիրը նոր աղէտներու և աւերումներու ենթարկուեցաւ:

Եռասուֆի դիւային արաբները եւ սովը.— Եռասուֆ չկրցաւ մոռնալ Աշոտի հարուածները: Ուստի, նախ ձեռքի տակէ նախարարաց մէջ երկպառակութիւն ձգեց և յարմար ընդլին Հայաստան արշաւեց: Իր սուպատակները եօթը տարի աւերեցին երկիրը, չլսուած ու չտեսնուած անդթութիւններ գործելով: Ապահովութիւնը իսպառ վերցուեցաւ երկրէն ու հայ երկրագործը չկրնալով դաշտ իջնել, մշակութիւնը դադրեցաւ,

առեւտուրը կանգ առաւ, և տնտեսը սով մը ծագելով
թշնամիին պակաս թողուցածը լրացուց:

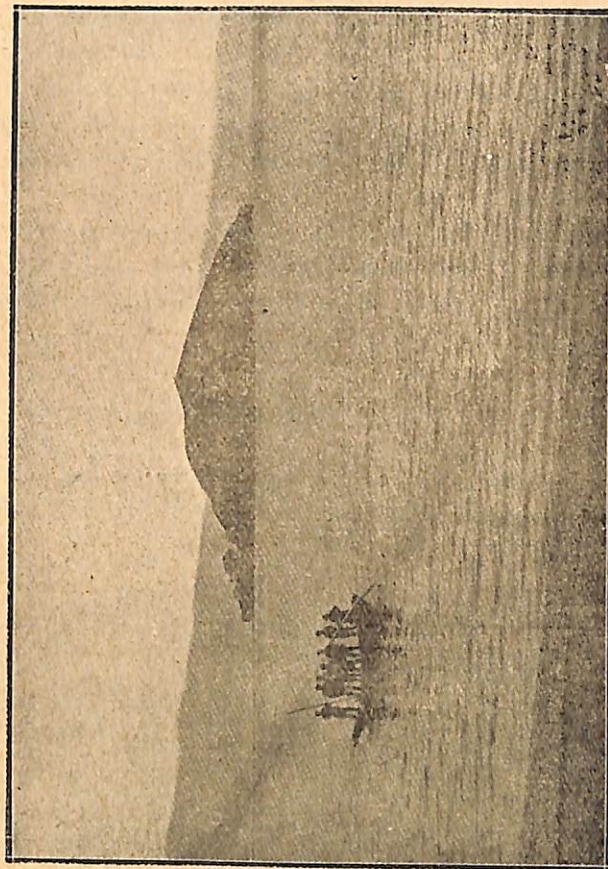
Հայաստանի այս տխուր լուրերը հասան նաեւ Բիւ-
զանդիոն: Յոռնաց պատրիարքը նամակով մը՝ ուղղուած
գերութեանէ նոր ազատուած Յովհաննէս կաթողիկոսին,
որ այժմ Վրաստան կը գտնուէր, օգնութիւն կը խոս-
տանար և կը հրաւիրէր զինքն ու թագաւորը որ Պո-
լիս գտն Արշակունի Կոստանդին Պերփերուժէն կայսեր
հետ տեսնուելու: Աշոտ գնաց Պոլիս, սիրով ընդուն-
ւեցաւ կայսրէն և օգնական զօրք ստանալով վերա-
դարձաւ Հայաստան:

Ներքին պատերազմներ. — Եռսուէֆ հիմա նոր հնարք
մը մտածեց Աշոտի ուժը ջլատելու համար: Աշոտի հօր-
եղբոր որդին համոնուն Աշոտը, որ Հայոց սպարապետն
էր և իր քով պատանդ կը մնար, թագաւոր պսակելով
Հայաստան զրկեց: Սա մաս մը նախարարներ իրեն մի-
ացնելով քալեց Աշոտ Երկաթի վրայ: Պատերազմը
տեւեց երեք տարի և պատճառ եղաւ շատ մը անգթութե-
թիւններու: Աշոտ Երկաթ յաղթող հանդիսացաւ և
բռնաւոր Աշոտը ստիպուեցաւ հրաժարիլ իր փափաքէն:

Ընտանեկան այս պատերազմին յաջորդեցին նա-
խարարական ապստամբութիւններ. Ուտէացիք, Արցա-
խեցիք և Գուգարքի իշխանները գլուխ վերցուցին,
իրենց օգնութեան կանչելով Աբխազները, Վրացիներն
ու Կովկասցիները: Սակայն Աշոտ կրցաւ բոլորին ալ
յաղթել:

Սեւանի Գաւառացիք եւ Աւոսի մահր. — Այս երկար
և արիւնոտ կռիւներէն յետոյ, Աշոտ, զգուած մանա-
ւանդ իր նախարարներուն անմիաբանութենէն, քաշ-
ւած էր Սեւան կղզին հանգստանալու: Սակայն շու-

տով թշնամին եկաւ զինքը պաշարելու: Աշոտ հաղիւ
100 հոգի ունէր իր հետը: Սակայն աներկիւղ թագա-

Գեղամայի ծովը ու Սեւան կղզին

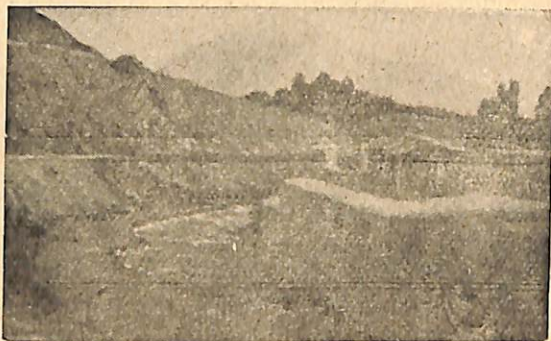
ւորը հրամայեց տալ նաւակ պատրաստել, որոնց մէջ
հօթնական հոգի նստեցնելով այնպիսի արագութեամբ

մը ինկաւ թշնամիին վրայ, որ ան շփոթած սկսաւ փախչիլ մինչեւ Դուին: Այս պարտութեան վրայ Եռսուֆ իր ընթացքը փոխեց և սկսաւ լաւ վերաբերում մը ցոյց տալ Հայոց հանդէպ:

Այս յաղթանակէն յետոյ թագաւորը մեծ հանդէսով մտաւ Շիրակ և ձեռնարկեց երկրին աւերները դարմանելու: Հաշտուեցաւ նաեւ իր եղբօրը՝ Աբասին հետ, (որ քանիցս իր կեանքին դէմ դաւած էր) ըսելով. «Եթէ թագիս կը փափաքիս, ան արդէն քուկդ է»: Աշոտ ինք զաւակ չունէր:

Բիշ յետոյ Ամիրապետը իրեն տուաւ «Թաքայից արքայ»ի տիտղոսը: Սակայն Աշոտ, ասկէ յետոյ երկար չապրեցաւ ու մեռաւ ձգելով Հայաստանը խաղաղութեան մէջ:

ՀԱՐՑՈՒՄՆԵՐ.— Ի՞նչ քրաւ Աշոտ Բ. իր հօրը մահէն յետոյ: Ի՞նչ միջոցներու զիմեց Եռսուֆ Հայերը տկարացնելու համար: Ինչո՞ւ սով ծագեցաւ Հայաստանի մէջ: Ի՞նչ նոր խռովութիւններ ծագեցան Հայաստանի մէջ եւ ո՞վ էր անոնց հեղինակը: Ի՞նչպէս վերջացաւ Սեւանի նաւամարտը:

Հրազդանի հովիտը

ԴԱՍ Ժ.

ԱՐԱՍ, ԱՇՈՏ ՈՂՈՐՄԱԾ, ՍՄԲԱՏ Բ. ԳԱԳԻԿ Ա. (929—1020)

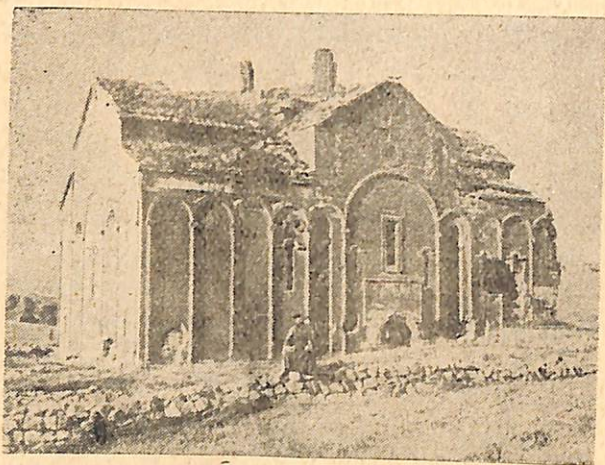
Աբաս (929—953.— Բագրատունի վերջին երկու թագաւորները ջանացած էին ամբողջ Հայաստանը իրենց իշխանութեան տակ առնել և այդ պատճառաւ երկուրամեայ ու կատաղի կռիւներ մղած էին թէ՛ Արաքնդու և թէ՛ հայ նախարարներու դէմ: Այս կռիւներէն երկիրն ու ժողովուրդը մեծապէս վնասուած էին:

Աբասէն սկսեալ, Բագրատունի թագաւորները հրաժարեցան այդ նպատակէն և գոհացան իրենց ձեռքը գտնուած երկիրներով ու միւս մասերու վրայ բարոյական իշխանութիւն մը ունենալով: Այս կերպով, պատեւրազմները գրեթէ վերջացան, ժողովուրդը հանգիստ չունէ մը առաւ, Հայաստանը վերանորոգուեցաւ և Բագրատունի թագաւորներու ուժն ալ գերազանցուեցաւ:

Աբաս իր աթոռը հաստատած էր Կարս քաղաքը, որ այն ատեն Կարեւոր կեդրոն մըն էր, և չունենալով պատերազմներու հոգը ինքզինք տուաւ շինարարութեան: Ան փոխանակեց հայ գերիները արաբ գերիներու հետ և սիրելի եղաւ թէ՛ նախարարներուն և թէ՛ ժողովուրդին: Միայն մէկ անգամ ստիպուեցաւ գէնքի դիմել: Երբ ինք զբաղած էր Կարսի մայր եկեղեցիին շինութեամբ, Աբխազաց Բեր թագաւորը յանկարծ

մտաւ Հայաստան և լուր ղրկեց Աբասին թէ պիտի գար նոր եկեղեցին Վրաց ձէսովը օծելու։ Աբաս երկու հակառակմարտի մէջ յաղթեց անոր և զինքն ալ գերի բռնելով բերաւ ցուցուց եկեղեցին և ըսաւ. «Տե՛ս սա այն եկեղեցին է, զոր դուն Վրաց ձէսով օծել կ'ուզէիր։ Լաւ նայէ՛, որովհետեւ ա՛յ պիտի չտեսնես զայն»։ Եւ աչքերը փորել տուաւ։ Աբխազները իրենց թագաւորը գնեցին Աբասէն և խօսք տուին անգամ մըն ալ Հայաստան չմտնել։

Աբաս մեռաւ խոր ծերութեան մէջ։

Անիի Մայր եկեղեցին

Աւոս Գ. Ողորմած (953-977). — Աբասի յաջորդեց իր գրազէտ որդին Աշոտ Գ.ը, որ 9 տարի յետոյ թագաւոր օծուեցաւ մեծահանգէս արարողութիւններով, Անիի մէջ, որ ասկէ յետոյ Բագրատունիներու մայրաքաղաքը եղաւ։ Որքան բարի և խաղաղասէր, նոյն-

քան ալ քաջ ու զօրաւոր էր ան։ Ունէր 100,000-նոց բանակ մը՝ Գոռ Մարզպետունիի սպարապետութեան տակ և իր բարեկամութիւնը կը փնտռէին նոյն իսկ օտարները։

Իր փառասէր եղբայրը՝ Թուշեղ, որ Վանանգի գաւառապետն էր, ինքզինքը թագաւոր պսակել տուաւ Կարսի մէջ։ Աշոտ չուզելով եղբայրասպան կոիւի սկսիլ անոր հետ, ճանչցաւ անոր թագաւորութիւնը և այս կերպով հիմնուեցաւ Կարուց թագաւորութիւնը, որ տեւեց մինչեւ 1060։

Կարս

Քիչ յետոյ Աբաբ Համտուն զօրապետը մտաւ Հայաստան, բայց մեծ կոիւի մը մէջ յաղթուեցաւ ու գերի բռնուելով գլխատուեցաւ։ Ասկէ շատ գոհ մնաց Ամիրսպետը, որուն դէմ ապստամբած էր Համտուն, և Աշոտի ղրկեց ընծաներ, թագ, և տուաւ «Շահի Արմէն» տիտղոսը։

Քանի մը տարի վերջ Հայաստան մտաւ և Տարօնի մէջ իր բանակը դրաւ Յովհաննէս Չմշկիկ հայազգի կայսրը։ Վասպուրականի Աշոտ-Սահակ թագաւորը և հայ նախարարները Աշոտի դրօշին տակ հաւաքուեցան և 80,000 զօրքով կայսեր դէմ ելան։ Չմշկիկ վախճաւով Հայոց զօրութենէն, 10,000 հեծելազօրք ուզեց անոնցմէ և գնաց Արարնէրու վրայ։

Սանահին, Սբ. Աստուածածին եկեղեցիին գաւիթը

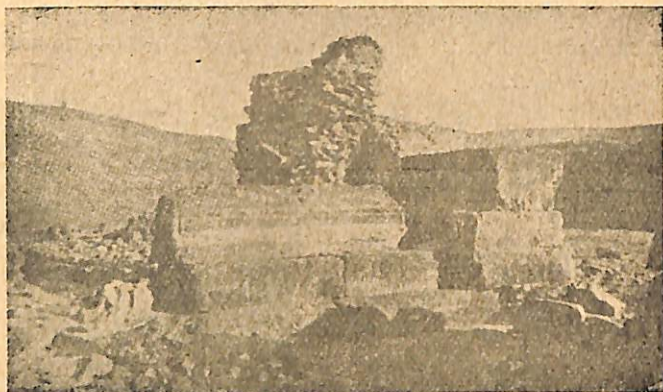
Աշոտ չէնցուց Անին և իր Խոսրովանուշ թագու-

հիին հետ շատ մը քաղաքներու մէջ շինեց դպրոցներ, վանքեր, հիւանդանոցներ և անկելանոցներ, անոնց համար որոշելով նաեւ եկամուտի աղբիւրներ: Սանահին և Հաղբատ երկուսն էլ շանաւոր վանքերը, իր օրով գիտութեան կեդրոններ դարձան:

Հաղբատ, Համազասպ եկեղեցիին գաւիթը

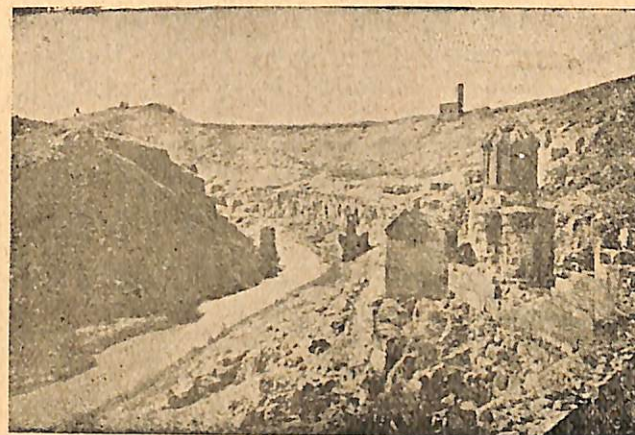
Իր պալատին մէջ կը տիրէր եւրոպական նիստ ու կաց: Այնքան բարեօրէն էր, որ սեղանի չէր նստեր առանց աղքատ մը ունենալու իր քովը: Իր թագաւորութեան շրջանը երջանկութիւն բերաւ ժողովուրդին, որ իրեն տուաւ Ողորմած անունը:

Աւոս Ողորմածի դամբարանը

Սմբատ Բ. (977—983).— Բագրատունեաց հարստութիւնը իր զօրութեան ու փառքի գագաթնակէտին

հասաւ Սմբատ Բ. ի և անոր եղբայր Գագիկ Ա. ի օրով: Այս բանին նպաստեցին նաեւ արտաքին հանգամանքները: Արաբական խալիֆայութիւնը տկարացած էր և Հա-

Ախուրեան եւ Անիի աւերակներէն մաս մը

յաստան դադրած էր հարկ տալէ Ամիրապետներուն, Ատրպատականի ոստիկանապետները հրաժարած էին Հայաստան արշաւելէ և հայ ժողովուրդը ինքզինքը տուած էր աշխատանքի: Խաղաղութեան մէջ, երկրագործութիւնը, առուտուրը և արհեստը զարգացան: Հայոց հին կեանքը սկսաւ փոխակերպուիլ և քաղաքները սկսան շէննալ, բարգաւաճիլ, լեցնելով նաեւ պետական գանձը:

Սմբատ Բ., իր հօրը պէս, շինարար պետ մը հանդիսացաւ: Ծոխացուց Անի մայրաքաղաքը և միայն մէկ անգամ օտարացեալ ընդհատել իր գրադումը՝ պատերազմի ելլելով Կարսի Մուշեղ թագաւորին դէմ, որ նախանձէ դրդուած իր երկիրը արշաւած էր: Սմբատ

յողթուեցաւ և երկու թագաւորները հաշտուեցան:

Գագիկ Ա. (889—1020).— Սմբատ Բ.ի եղբայրն էր Գագիկ Ա. Ե, որուն թագաւորութեան շրջանը երջանիկ եղաւ: Արտաքին թշնամիները իրեն հետ լաւ յարաբերութիւն պահեցին և Արաբներու կողմէ ալ «Արքայից Արքայ» տիտղոսը ստացաւ իր Վահրամ Պահլաւունի

Գագիկ Ա.ի աքձանը

քով սպարապետը շատ մը բերդեր թշնամիներու ձեռքէն ազատեց:

Գագիկի օրով հայ և օտար վաճառականութիւնը զարգացաւ Հայաստանի մէջ և երկիրը հարստացաւ Ան թեթեւցուց տուրքերը և հաստատեց բաղամթիւ

վանքեր ու դպրոցներ: Անի, Նախիջևան, Արծն, Բաղէշ քաղաքները այն ատենուան կարեւոր քաղաքներ դարձան: Մեծցաւ նաեւ Անի մայրաքաղաքը, որուն համար կ'ըսուի թէ մէկ միլիոն բնակիչ ունէր:

Հայաստանի եօթը քաղաւորութիւնները. — Հայ իշխաններու փառասիրութիւնը պատճառ եղաւ որ Հա-

Բագրատունեաց պալատին ճակատը

յաստանը բաժնուի եօթը թագաւորութիւններու: Բագրատունեաց բուն թագաւորութիւնէն զատ, գիտենք որ կային Կարսի և Արծրունեաց թագաւորութիւնները:

Վասպուրականի Ապուսանյ-Համազասպ թագաւորէն յետոյ իր երկիրը բաժնուեցաւ իր երեք որդիներուն միջեւ և կազմուեցան երեք նոր թագաւորութիւններ — բուն Արծրունեաց, Անձեւացուց և Ռշտունեաց:

970 թուականին Սիւնիք եւս կրցաւ առանձին թա-

գաւորութիւն մը հաստատելու չուրի և Տայք 982 և 983 թուականին նմանապէս առանձին թագաւորութիւններ կազմած էին:

Այս մանր թագաւորութիւններէն զանազանուելու համար էր որ Անիի թագաւորներուն «Արքայից Արքայ» տիտղոսը կը տրուէր Ամիրապետներուն կողմէ:

Այս բաժան բաժան վիճակը պիտի փութացնէր Հայաստանի անկախութեան վախճանը, քանի որ այդ թագաւորները յաճախ իրարու հետ պատերազմի կը բռնուէին՝ յուսահատեցնելով ժողովուրդը:

ՀԱՐՅՈՒՄՆԵՐ.— Ի՞նչ նպատակներ կը հետապնդէին Քաղաքացիական զինուորները եւ ի՞նչ արդիւնք ձեռք բերին: Ի՞նչ ուղղութեան հետեւեցան Արաւելի յետոյ եկող թագաւորները եւ ի՞նչ եղաւ արդիւնքը: Ի՞նչպէս անցաւ Արաւի թագաւորութեան շրջանը:

Ի՞նչպիսի մէկն էր Աշոտ Գ. Ողորմածը: Ի՞նչպէս հաստատուեցաւ Կարուց թագաւորութիւնը: Ուրիշ ի՞նչ կարեւոր դէպքեր պատահեցան Աշոտի ասուն: Ի՞նչ մեծագործութիւններ բրաւ ան:

Ի՞նչ վիճակի էր արարական կայսրութիւնը Սմբատ Բ.ի եւ Գագիկ Ա.ի ասուն: Ի՞նչըրին այս երկու վեհապետները:

Ինչո՞ւ տկարացաւ Բագրատունեաց թագաւորութիւնը: Ուրո՞նք էին Հայաստանի եօթը թագաւորութիւնները:

Գ Ա Ս Ժ Ա.

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ - ՍՄԲԱՏ ԵՒ ԳԱԳԻԿ Բ.

(1020—1045)

Յովհաննէս-Սմբատ (1020—1042).— Գագիկ Ա. երկու որդի ունէր, անդրանիկը՝ Յովհաննէս Սմբատ, որ թէեւ ուսումնասէր, բայց թոյլ և երկչոտ մարդ մըն էր, իսկ երկրորդը՝ Աշոտ, որ աշխոյժ և քաջ մէկն էր: Առաջինը անդրանկութեան իրաւունքով թագաւոր եղաւ:

Աշոտ, խիստ դժգոհ, Վասպուրականի Սենեքերիմ թագաւորին օգնութեամբ, Անիի վրայ քայեց: Սմբատ, 60,000 զօրք ունէր, յաղթեցաւ և փախաւ: Սակայն նախարարներու, Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսի ու Վրաց թագաւորին միջնորդութեամբ հաշտութիւն կայացաւ, այն պայմանաւ որ Սմբատ թագաւորէ Անիի և անոր չրջականերուն վրայ, իսկ Աշոտ՝ Պարսկաստանի և Վրաստանի սահմանակից երկիրներուն վրայ, մինչև եղբոր մահը, որմէ յետոյ ինք պիտի իշխէր բոլոր երկրին, քանի որ Սմբատ զաւակ չունէր:

Սակայն Աշոտ գոհ չմնաց: Ան նախ գրգռեց Վրաց Գէորգ թագաւորը, որ յանկարծակիի բերելով Յովհաննէս-Սմբատը, բռնեց զայն, բայց քանի մը բերդեր առնելով անկէ, սղատ արձակեց: Աշոտ ուրիշ միջոց մը փորձեց այս անգամ: Սուտ հիւանդ ձեւացաւ և իր մօտ կանչել տուաւ եղբայրը: Սա քնաց և ինկաւ թակարդի:

մէջ, Աշոտ զայն յանձնեց Ապիրատ անուն իշխանի մը, որ տանի եղբայրը հեռու տեղ մը և սպաննէ։ Սակայն Ապիրատ զայն տարաւ իր գահունէ վրայ նստեցուց և ինք

Հայաստան՝ Բագրատունեաց Երջանին

փախաւ Դուինի ոստիկանին մօտ, որ իր վրայ կասկածելով, սպաննել տուաւ։

Աշոտ աշխատեցաւ նաեւ յունաց Վասիլ կայսեր միջոցաւ իր նպատակին հասնիլ, բայց չյաջողեցաւ։

Թուրքերու առաջին արշաւանքը. Տուղրիլ պէկ. — Այս միջոցին Հայաստան արշաւեցին վայրենի նոր ժողովուրդներ՝ Սելճուգ-թուրքերը, որոնց ահաւոր առաջ-

նորդն էր Տուղրիլ պէկ։ Սա նախ մտաւ Վասպուրականի Սենեքերիմ թագաւորը աշխատեցաւ կեցնել արշաւողները, սակայն չյաջողեցաւ։ Թուրքերը հասան Այրարատ, աւեր և արիւն տարածելով ամէն կողմ։ Ապա, Տուղրիլ վերադարձաւ Պարսկաստան, գրաւեց զայն ու վերականգնեց Պարսից թագաւորութիւնը։

Վասպուրականի քաղաքներէն վախճանը. — Սենեքերիմ թագաւորը համոզուելով որ այս նոր դժբաղդէն պիտի չկրնայ հանգիստ գտնել, և տեսնելով որ Յովհաննէս Սմբատէն ալ յոյս չկայ, յունաց Վասիլ կայսեր առաջարկեց իր երկիրը փոխանակիլ Սեբաստիա քաղաքին և չրջակայից հետ կայսրը ընդունեց և Սենեքերիմ ընտանեօք հոն փոխադրուեցաւ 1021ին։ Այս կերպով վերջացաւ Արծրունեաց թագաւորութիւնը, որ 113 տարի տեւած էր 1000,000 մարդիկ հետեւեցան Սենեքերիմի։

Անիի վանառման բուղբը. — Վրաց Դէորդ թագաւորը ապստամբած ըլլալով կայսրէն, ստեղծ խեղդեց ապստամբութիւնը և մատեցաւ Հայաստանի սահմաններուն։ Սարսափեցաւ Յովհաննէս Սմբատ և Պարոս կաթողիկոսին միջոցաւ երդմնաթուղթ մը ղրկելով կայսեր՝ խոստացաւ Անին և իր պետութիւնը իր մահէն ետքը թողուլ Յունաց՝ պայմանաւ որ կայսրը զինքը պաշտպանէ թշնամիներուն դէմ և տարեկան գումար մը տայ իրեն։ Կայսրը մեծապէս ուրախացած այս առաջապահի յաջողութենէն, ընդունեց Սմբատի պայմանները և վարձատրեց նաեւ կաթողիկոսը որ այս վատ արարքին հեղինակներէն մէկն էր, ու երդմնաթուղթը առած վերադարձաւ Պոլիս։

Բայց իր եղբայրն ու յաջորդը՝ Կոստանդին Բ.,

մահուան անկողնոյն մէջ խղճահարութիւն զգալով, իր քով կանչեց Պոլիս գտնուող հայ քահանայ մը՝ Կիրակոս անուանով, անոր տուտը նամակը պատուիրելով որ տանի իր թագաւորին տալ։ Սակայն, անարժան և արծաթասէր քահանան իր քով պահեց նամակը քանի մը տարի և երբ Միքայէլ Ե. կայսր հռչակեցաւ տարու անոր յանձնեց, փոխարէն ստանալով առատ դրամ։

Աճիի Ս. Փրկիչ
Եկեղեցին

Այս անցուղարձերէն քիչ յետոյ մեռաւ Յովհաննէս Սմբատը՝ իր ձեռքով մեղքներէ յետոյ Հայաստանի անկախութիւնը, մոռնալով որ, դաշինքով, իր թագաւորութիւնը եղբորը ձգած էր։ Իրմէ առաջ մեռած էր նաեւ իր եղբայրը՝ Աշոտ, որ սակայն ձգած էր զահաժառանգ մը՝ «իշխանաց իշխան» Գագիկը։

Յոյները Աճի կը պահանջեցնէին։ Յովհաննէս Սմբատի մահուան լուրը առնելով, Միքայէլ կայսրը Հայերէն պահանջեց իրեն յանձնել Անին իր շրջակայ գաւառներովը։ Այս նոր վտանգին առջեւ հայ իշխանները թէեւ պահ մը միտքանաւ մերժեցին Յունաց անիրաւ պահանջը, բայց չուտով երկպառակութիւն ինկաւ մէջերնին և բաժնուեցան երկու կուսակցութեան։ Մէկ կուսակցութեան պետն էր Վահրամ Պահլաւունի սպարապետը, որ կ'ուզէր Հայաստանի անկախութիւնը պահպանել, իսկ միւսին պետն էր Վեստ Սարգիս Սիւնին, փառասէր ու հայրենադաւ իշխանը, որ պետութեան խնամակարն էր և կ'ուզէր կա՛մ ինք ըլլայ թագաւոր և կամ երկիրը յանձնել Յունաց։ Իսկ միւս կողմէ Սելճուկները կ'սպառնային Հայաստանի։

Յաղքական պատերազմներ.— Միքայէլ կայսր իրարու ետեւէ երեք բանակներ ղրկած էր Անին դրաւելու, բայց չէր յաջողած։ 103,000 հոգինոց չորրորդ բանակ մը եւս ղրկեց, որ եկաւ պաշարեց մայրաքաղաքը։ Անիի ժողովուրդը զայրացած Յունաց այս վատութենէն, դիմեց Վահրամ Պահլաւունիին որ զինքը պատերազմի առաջնորդէ։ Ծեր սպարապետն անցաւ 30,000-նոց Հայ բանակի մը գլուխը և այնպիսի ջարդ մը տուաւ թշնամիին, որ 20,000 մեռեալ և վիրաւոր ձգած փախաւ։

Գագիկ Բ. (1042—1045).— Այս մեծ ու փառաւոր յաղթանակէն յետոյ, Վահրամ Պահլաւունի Անի բերել տալով Աշոտի որդին Գագիկը, որ միակ զահաժա-

Աճիի միջնաբերդը

ռանգն էր Բագրատունեաց հարստութեան, Պետրոս կաթողիկոսին ձեռքով և շքեղ հանդիսութիւններով թագաւոր օծել տուաւ։

Գագիկ կրթուած, քաջ, եռանդուն և արտաքինով խիստ համակրելի երիտասարդ մըն էր։ Վահրամ Պահլաւունի իմաստուն խնամքին տակ խելացութեամբ

կառավարելով երկիրը, սիրելի դարձաւ իր ժողովուրդին՝ Սակայն դժբախտ ժամանակի մը մէջ թագաւոր եղաւ ան։

Վեստ-Սարգիս Սիւնին տեսնելով որ իր նպատակներուն մէջ չյաջողեցաւ, իր համախոհներու հետ ամբացաւ Անիի միջնաբերդը։ Թագաւորը մինակը գնաց անոր քով և համոզեց որ անկէ հետանայ։ Վեստ-Սարգիս գնաց ամբացաւ ուրիշ բերդ մը և շարունակեց յարաբերիլ Յունաց հետ։ Գազիկ քանի մը հոգիով մատաւ անոր մօտ, ձեռքէն առաւ պետութեան կնիքն ու գանձերը և զինքը չղթայելով բերաւ բանտարկեց։

Նոր պատերազմներ. — Սակայն Գազիկ խորոհելով Սարգիսի լեզուէն, զայն բանաէն հանեց ու պատիւներու արժանացուց։ Իսկ սա նորէն խորհուրդ տուաւ Միքայէլ կայսեր որ Անին պահանջէ Գազիկ մերժեց և կայսրը նորէն բանակ մը զրկեց Գազիկի վրայ։ Գազիկ խորտակեց այս բանակը։ Կայսրը այս անգամ զրկեց ուրիշ բանակ մը, միեւնոյն ատեն գրգռեց Դուինի Ոստիկանը որ կոնակէն հարուածէ Հայերը։ Գազիկ կաշառքներով սիրաշահեց Ոստիկանը և նորէն Անիի Մար եկեղեցւոյ ջախջախեց յոյն բանակը ու փախարձայական դուռը ցուց։ Յոյները երկու տարի այլեւս Անին չպահանջեցին։

ՀԱՐՑՈՒՄՆԵՐ. — Ինչպիսի մէկն էր Յովհաննէս-Սմբատ և ինչի՞ կը ծգաէր իր եզրայրը՝ Աշոտ։ Ինչ պայմաններու տակ վերջացաւ Արծրունեաց թագաւորութիւնը։ Ինչու Յովհաննէս-Սմբատ Անին յունաց կայսեր ծգել ուզեց։ Ինչեր պատահեցան Հայաստանի մէջ՝ այդ պատճառով։ Ինչ պայմաններու մէջ գահ բարձրացաւ Գազիկ Բ. և ինչեր ըրաւ։

ԴԱՍ ԺԲ.

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՑ

ԹԱԳԱԽՈՐՈՒԹԵԱՆ ՎԱԽՃԱՆԸ

ԵՒ ԳԱԳԻԿ Բ.Ի ՄՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Յունաց ցենզութիւնը. — Մոնոմախոս կայսրը տեսնելով որ գէնքով չի կրնար իր նպատակին հասնիլ, դիմեց խորհրդաւթեան Վեստ-Սարգիսի ալ մեղսակցութեամբ։ Խիստ բարեկամական համակնիք գրեց Գազիկին, որ անգամ մը Պոլիս երթայ տեսակցութեան համար։ Եւ որովհետեւ Գազիկ լաւ կը ճանչնար Յոյները՝ մերժեց երթալ։ Այն ատեն կայսրը խաչի և Աւետարանի վրայ երգում ըրաւ՝ թէ ոչ մէկ Վեստ պիտի հասցնէ թագաւորին։ Վեստ-Սարգիս և Պետրոս կաթողիկոսը քաջալերեցին Գազիկը որ երթայ և երդումով վստահեցուցին զինքը թէ հաւատարիմ պիտի մնան իրեն։ Գազիկ Անիի քառասուն բանակները կաթողիկոսին յանձնելով՝ Պոլիս մեկնեցաւ։

Կայսրը մեծ պատիւներով ընդունեց զինքը, բայց քանի մը օր յետոյ սկսաւ պահանջել Անին, պատնալով, հակառակ պարագային, աքսորել զինքը կամ իբր գերի պահել։ Գազիկ ընդդիմացաւ և կայսրը Մարմարայի «Իշխանաց Կղզի»ներէն մէկը աքսորեց զինքը։

Անիի վաճառումը. — Այս լուրը երբ Հայաստան հասաւ՝ նախարարները հաւաքուեցան խորհուրդ ընկ-

լուսն Ոմանք կը մտածէին Անին Վրաց և Աբխազաց Բագարատ թագաւորին տալ, ոմանք՝ Դաւիթ Անհողին իշխանին, երբ Պետրոս կաթողիկոսը, Վեստ-Սարգիսի հետ համախորհուրդ, լուսն զրկեց յունաց կայսեր թէ պատրաստ է Անին յանձնելու, եթէ կայսրը փոխարէնը զինքը վարձատրէ: Կաթողիկոսը ստացաւ իր ուզած կաշաւքը և քաղաքին քառասուն բանալիները զրկեց կայսրին նամակի մը հետ որուն մէջ կ'ըսէր. «Ասկէ յետոյ դուն ես Անիի և Արեւելքի տէրը»:

Անկէ յետոյ կայսրը ետ կանչեց Գագիկը և մեծ ճաշկերոյթի մը մէջ Անիի բանալիներն ու նամակը իրեն ցուցուց: Գագիկ բողոքեց, մերժեց, բայց ի վերջոյ, լքուած իր նախարարներէն, հրաժարեցաւ գահէն 1045 թուին և ստացաւ Կապադովկիոյ մէջ Պիղու քաղաքը և Վոսփորի ափերուն վրայ պալատ մը, ուճիկով միասին:

Յոյն բանակ մը եկաւ Անիին տիրանալու, սակայն զօրքը, քաղաքացիներու հետ, յարձակեցաւ վրան ու ցիր ու ցան ըրաւ: Բայց Անեցիք երբ իմացան թէ Գագիկ այլեւս ետ պիտի չդառնայ, կանչեցին յոյն հրամանատարը և քաղաքը անոր յանձնեցին: Այսպէս վերջացաւ Բագրատունեաց թագաւորութիւնը, որ տեւեց 160 տարի՝ 885էն 1045:

Յունաց վարմունքը. — Այսպիսի անարգ միջոցներով տէր դառնալէ յետոյ Հայաստանի, Յոյները մեր երկիրը կայսերական նահանգի մը վերածեցին և մեծամեծ անգութութիւններ գործեցին: Անոնք ցրուեցին հայ զօրքը և տեղը յոյն զօրք բերին, անգլուխ ձգելու համար ժողովուրդը՝ թոյնով կամ սուրով ջնջեցին հայ նախարարութիւնները. ծանր տուրքերու ենթարկեցին ժողովուրդը ու չխնայեցին նոյնիսկ Պետրոս կաթողիկոսին, որ Անին իրենց յանձնեւ էր: Զայն բռնեցին և Պոլիս տարին: Յոյն կայսրերու այս բռնական արարքները Պարսից շահերու և Արար խալիֆաներու արարք-

ներէն պակաս չէին:

Սակայն շուտով անոնք կրեցին իրենց այս անհեռատես արարքներուն պատիժը:

Գագիկ Բ.ի սպանութիւնը. — Դժբախտ թագաւորը դեռ 34 տարիներ եւս ապրեցաւ և ականջալուր եղաւ Յոյներուն գործած անգթութեանց: Հայաստանի մէջ Յոյները կ'ատէին նաեւ Հայոց եկեղեցիին: Գագիկ Պոլսոյ յոյն մայր եկեղեցիին մէջ, կայսեր և յոյն կղերին ներկայութեան, իմաստուն ճառ մը խօսեցաւ ի պաշտպանութիւն Հայաստանեաց եկեղեցւոյ դաւանութեան: Բայց Յունաց ատելութիւնը չմեղմացաւ: Այն ատեն, Գագիկ, խուժմը քաջերու հետ հոս հոն շրջելով կը պատէր Յոյները: Իմանալով թէ կեսարիոյ յոյն Մարկոս Մետրոպոլիտը շուրջ ունի որուն անունը «Արմէն» դրած է, անոր քով գնաց: Գագիկ ուզեց տեսնել շուրջ:

— Ինչպէս կը կոչէք զինքը, հարցուց Գագիկ:

— Պզտիկ ըլլալուն պատճառաւ, պատասխանեց եպիսկոպոսը չփոթած, «Արմէն» կը կոչենք:

— Տեսնենք Արմէնը պզտիկ է թէ Հոռոմը, ըսաւ Գագիկ, և իր մարդոցը հրամայեց որ տէրն ու շունը պարկի մէջ դնեն ու ծեծեն, մինչեւ որ մեռնի հայտատեցը:

Բնակարար Յոյները շատ գրգռուեցան, և անգամ մը երբ Գագիկ կիզիստրա բերդին կողմերը գացած էր, զայն բռնեցին ու բերդը տարին: Կարսի Գագիկ թագաւորը, Փիլարատոսը և Սենեքերիմի երկու որդիները թէեւ ջանացին զայն ազատել, բայց չկրցան և բերդատէր Մանտալեան իշխանները զայն խեղդեցին 1079ին:

ՀԱՐՑՈՒՄՆԵՐ. — Կայսրը ինչ կերպով Գագիկը Պոլիս տարաւ: Որո՞նք էին Անին Յունաց յանձնողները եւ ինչպէս պատահեցաւ այդ դէպքը: Յոյները, անկէ յետոյ ինչպէս վարուեցան Հայոց հետ. ի՞նչ ըրաւ, յետոյ, Գագիկ Բ. եւ ինչպէս մեռաւ:

ԴԱՍ ԺԴ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԱՍՊԱՏԱԿՈՒԱԾ

Սելնուժ Թուրքերու երկրորդ Արեւաւանքը.— Յոյնե-
րը թէպէս նենգութեամբ կրցան տիրանալ Հայաս-
տանի, սակայն երկար ժամանակ չկրցան զայն պահել
իրենց ձեռքը:

Տուղրիլ պէկ տեղեկանալով Հայաստանի վիճակին,
իր արիւնկալ զօրքերը զրկեց մեր երկիրը իր եղբոր
Իպրահիմի առաջնորդութեամբ: Աստիք հօթը տարի
քսան և չորս գաւառ ուներակ դարձուցին և հասան
Սմբատաբերդ քաղաքը զոր տալին և բնակիչները, ծե-
րերէն մինչև կաթնակեր երախաները, ջարդեցին: Նոյն
բախտին արժանացաւ նաեւ Արծն հարուստ և վաճա-
ռաչաճ քաղաքը, նշանաւոր իր 800 եկեղեցիներով և
150,000 բնակիչներով:

Յոյները երկար ժամանակ ձեռնածույ նստելէ յե-
տոյ, վերջապէս զրկեցին Կոմնենոս զօրավարը՝ 60,000
զօրքով: Իրեն միացան Ահարոն՝ Վանի վերակացուն,
Գրիգոր Մազիստրոս և Վրաց թագաւորը: Ճակատա-
մարտը տեղի ունեցաւ Բաբերդի մօտ Կոմնենոս յաղ-
թուեցաւ և Վրաց թագաւորը գերի ինկաւ:

Ապա, Տուղրիլ, անձամբ եկաւ Հայաստան և իր
ասպատակները ցրուեց զեռ չգրաւուած վայրերու վը-
րայ: Անոնք ոչ ոքի կը խնայէին: Վանանդի մէջ, Հայ
իշխանները, Կարսի Գագիկ թագաւորին առաջնորդու-
թեամբը, բնդդիմութիւն մը փորձեցին, բայց յաղթուե-

ցան և երեսուն հայ իշխաններ ինկան պատերազմի
դռնտին վրայ: Թաթուլ, Գագիկի քաջ սպարապետը,
գերի ինկաւ ու սպանուեցաւ՝ երբ մեռաւ իր ձեռքով
վիրաւորուած Ասուրան թուրք իշխանին զաւակը: Գա-
գիկ փախաւ ապաստանեցաւ Վան:

Տուղրիլ ապա եկաւ պաշարեց Մանազկերտը, սա-
կայն չյաջողեցաւ զայն գրաւել և իր բարկութիւնը
թափեց Արծկէի վրայ, որ մաս մը պարիսպով շրջա-
պատուած էր և մաս մըն ալ ծովով: Թուրքերը ծո-
վին մէջէն ծանծաղ տեղեր զանելով ներս մտան, բնա-
կիչներուն մէկ մասը կոտորեցին իսկ միւս մասն ալ
Պարսկաստան գերի տարին:

Ալի-Ասլան եւ Անիի գրաւումը.— Տուղրիլ մեռ-
նելով իրեն յաջորդեց եղբայրը՝ Ալի-Ասլան: Սա Աղ-
ւանից երկիրը գրաւելէ յետոյ մտաւ Հայաստան և ե-
կաւ պաշարեց Անին: Յամառ պատերազմէ մը յետոյ
յուսահատեցաւ ու ետ պիտի քաշուէր, երբ հայ իշխան-
ները կարծելով թէ թշնամին նորէն պիտի յարձակէր՝
քաշուեցան միջնաբերդը: Ասոր վրայ ժողովուրդը
սարսափած սկսաւ փախչիլ: Այս տեսնելով թշնամին,
ետ դարձաւ, մտաւ քաղաքը, ահաւոր ջարդ ու աւեր
գործեց, կործանեց Բագրատունեաց շքեղ մայրաքաղա-
քը (6 Յունիս 1064) և անթիւ աւարով ու գերիներով
գնաց Նախիջեւան:

Դեռ Անիէն չհեռացած՝ Ալի-Ասլան լուր զրկեց
Կարսի Գագիկ թագաւորին իրեն հնազանդելու թա-
գաւորը թշնամին սիրաչանելու համար հնարագիտու-
թիւն մը ի գործ դրաւ: Սգաւորի լաթեր հագած ըն-
դունեց թուրք զեպանները, ըսելով. «Քանի որ իմ
բարեկամս Տուղրիլը մեռեր է, ես սուգի մէջ եմ: Ալի-
Ասլան եկաւ Կարս, խաղաղութեան դաշինք կապեց

Գաղիկի հետ ու վերադարձաւ: Սակայն, Գաղիկ գիտնալով թէ այս կեղծ բարեկամութիւնը երկար պիտի

Անիի պարիսպներէն մաս մը

չտեւէր, իր երկիրը Յունաց կայսրին տուաւ և փոխաբէնը ստացաւ Փոքր Հայքի մէջ Ծամնդաւ բերդը ու հոն քաջուհեաւ 1065ին:

Բիւզանդիոնի սխալ քաղաքականութեան հետեւանքը. — Ալփ-Ասլան, քիչ յետոյ, կրկին մտաւ Հայաստան և այս անգամ գրաւեց Կարս, Կարին, Սեբաստիա և Կեսարիա: Ռոմանոսի իրողինէս կայսրը արշաւողնրուն դէմ ելաւ, բայց յաղթուելով գերի ինկաւ թուրքերը Պուսէն այլեւս քանի մը օր միայն հեռու էին: Այս թուրքերու ուրիշ մէկ ցեղը, Օսմանցիներ, օր մըն ալ պիտի երթային գրաւելու նոյնինքն Պուսիսը:

Կրօնական նեղմտութիւնն ու ազգայնական նախանձոտ ոգին կուրացուց Բիւզանդիոնի աչքը և արգիլեց տեսնելու կայսրութեան չափը: Այդ չափը կը կա-

յանար ոչ թէ Հայոց թագաւորութիւնները կործանելու, այլ զանոնք աւելի ուժով ցնելու մէջ: Բագրատունիք և Արծրունիք, մօտ երկու դար, պաշտպաններ էին կայսրութեան սահմանները: Յոյները, քանդելով այս պոստաւորները, ազատ ճանապարհ բացին թուրքերու առջեւ. որոնք շուտով գացին կործանեցին կայսրութիւնն ալ: Հետեւեալ Հռոմն ու Կոստանդիանուսի յաջորդները այս շիտակ ուղղութեանը հետեւած էին:

Երբ կայսրութիւնը այս վիճակին մէջ էր, Բիւզանդիոնի գահակալները զբաղած էին պալատական ուժերներով և կրօնական անմիա վէճերով: Քսանի չափ Հայ կայսրերու և կայսրուհիներու և բազմաթիւ հայ անուանի զօրավարներու երբեմնի հզօր Բիւզանդական կայսրութիւնը իր հոգեւորքին կը մօտենայ: Եւ Գաղիկ Բ., դեռ չմեռած, տեսաւ կայսրութեան այս վիճակը:

Շարունակելով իրենց հայահալած անմիա քաղաքականութիւնը, Յոյները, անկէ յետոյ, թոյնով մեռցուցին Գաղիկ Բ. ի Յովհաննէս և Դաւիթ անուան որդիները, ինչպէս նաեւ Յովհաննէսի որդին Աշոտը:

Քիչ յետոյ անոնք մեռցուցին նաեւ Սեւեքերիմի որդիները՝ Առոմ և Ապուստոյ, ինչպէս նաեւ Կարսի Աբաս թագաւորի որդին Գաղիկը և անոնց ստացուածքները գրաւեցին:

ՀԱՐՑՈՒՄՆԵՐ. — Յոյները ինչո՞ւ չիրցան Հայաստանը պաշտպանել: Որոնք մտան Հայաստան եւ ի՞նչ ըրին: Ի՞նչ ըրաւ Տուրքիլ պէի: Ո՞վ կործանեց Անին եւ ի՞նչպէս վերջացաւ Կարուց թագաւորութիւնը: Յունաց սխալ բաղադրականութիւնը ի՞նչ հետեւանքներ ունեցաւ Հայաստանի եւ Բիւզանդական կայսրութեան համար: Ի՞նչ վախճան ունեցան Փորր Ասիա փոխադրուած հայ թագաւորներուն ժառանգորդները:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԻՋՆԱԴԱՐԵԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԻՒՆԸ

ԴԱՍ ԺԴ.

Ա. ԹԱԳԱԽՈՐԸ, ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԸ ԵՒ
ԱՆՈՆՑ ՊԱՐՏԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Աւատական դրութիւն. — Միջին Դարերու ընթացքին, ինչպէս արեւմտեան Եւրոպայի կալդ մը երկիրներու, նմանապէս և արեւելեան երկիրներէն ոմանց մէջ կը տիրապետէր աւատական դրութիւնը: Թէ՛ Եւրոպայի և թէ՛ ուրիշ երկիրներու մէջ այս դրութիւնը ի հարկէ մէկէն չստեղծուեցաւ, ու մէկէն չվերջացաւ: Ան գոյութիւն ունէր Միջին Դարերէն առաջ և շարունակուեցաւ այդ դարերէն վերջն ալ, բայց Միջին Դարերու մէջ ան իր զարգացման գագաթնակէտին հասաւ:

Այս դրութեան տակ, ժողովուրդին կարեւոր դասակարգը եղած է գիւղացիութիւնը, որ շատ անգամ գտնուած է ճորտական դրութեան մէջ, և որոշ չափով մըն ալ մանր արհեստաւորութիւնը: Այս շրջանին, մեծ քաղաքներ գոյութիւն չեն ունեցած և արհեստները մեծ զարգացում չեն ստացած: Բաղաքները և արհեստները զարգացան այդ դրութեան քայքայման տառն:

Աւատական դրութեան մէջ, երկիրը բաժնուած

կ'ըլլար մեծ կալուածատէրերու միջեւ և այդ կալուածատէրերը եղած են իրենց երկրի ժողովուրդին պետը, դատաւորը, կառավարիչը, ժողովուրդը պէտք էր առանց այլեւայլի հպատակէր անոնց:

Այս մեծ կալուածատէրերը, մասնաւոր դաշինքներով կապուած կ'ըլլային ամենէն մեծին կամ ամենէն զօրաւորին հետ, որուն պարտաւոր էին օգնել պատերազմի ժամանակ և տուրք տալ անոր: Իսկ իրենք ալ, իրենցմէ վար կ'ուենային ուրիշ մանր կալուածատէրեր՝ ենթակայ իրենց:

Հայաստանի դրութիւնն ալ այսպէս եղած է Միջին Դարերու մէջ: Կային խոշոր կալուածատէրեր՝ որոնք նախարար կը կոչուէին և իրենց երկիրը՝ նախարարութիւն, և աւելի մանր նախարարութիւններ, ու բոլորին գլխուն վրայ՝ թագաւորը:

Արչակունիներու տառն, մեծ կալուածատէրերէ, այսինքն նախարարներէ առաջ, կային նաեւ չորս բղէխութիւններ. հարաւարեւելեան սահմանին վրայ՝ Նոսիրական բղէխը, հարաւային սահմանին վրայ՝ Աղծընեաց բղէխը, հարաւարեւմտեան կողմը՝ Ծովաց, իսկ հիւսիսի կողմը, Փուղարաց: Ասոնք սահմանապահներ էին և յաճախ թագաւորին չափ զօրաւոր:

Հին Հայաստանի նախարարութիւններու թիւը 50 է պակաս չէր (ըստ տմանց 90). մեծերը կը կոչուէին «աւագ», իսկ փոքրերը՝ «կրասեր»: Իւրաքանչիւր նախարարական կրկիրը կը կոչուէր «աշխարհ» կամ «գաւառ»:

Նախարարը կը կոչուէր նաեւ «տանուէր», «տէր» և «հայպետ», իսկ մնացած անդամները «սեպուհ», և տարիքով մեծը՝ «աւագ սեպուհ», որ կը յաջորդէր իր հօրը, ժառանգական իրաւունքով:

Նախարարները ունէին իրենց սեփական բանակը,

ամբողջ իւնները . դրօշը՝ Ամբողջ ուր կը բնակէր . հա-
խարարը կը կոչուէր «Գահ» կամ «Գահոյք»:

Ուրեմն նախարարութիւնները ինքնուրոյն իշխա-
նութիւններ էին, թագաւորներու իշխանութեան տակ:
Թագաւորներու երկիրը ի հարկէ տւելի ընդարձակ էր
և կը կոչուէր «ոստան» . Արտաշատ, Վաղարշապատ,
Դուին, ամբողջ Այ-
րարատեան գաւառը և
իրենց իշխանութեան
ենթակայ երկիրները
կը կոչուէին «ոստան»:
Իրենք կը կոչուէին
«թագաւոր» կամ ար-
քայ «Հայոց Մեծաք»:
Բայց իրենց իշխանու-
թիւնը յաճախ անուա-
նական էր նախարար-
ներու վրայ, որոնք զօ-
րաւոր էին և դժուար
էր զանոնք զսպել երկ-
րին աշխարհագրական
դիրքին պատճառաւ:

Իշխանները կը ճանչ-
նային թագաւորը իր-
բեւ «թագաւոր Հայոց
Մեծաք»:
Ան իրաւունք ունէր պատերազմ բռնալու,
դաշինք կնքելու, ուրիշ պետութեանց հետ յարաբե-
րութիւն պահելու: Նախարարները պարտաւոր էին ոչ
միայն զօրքով և տուրքով օգնել թագաւորին, այլ և
ստանձնել որոշ պաշտօններ: Գլխաւոր պաշտօններն էին
«թագաւորի ասպետութիւն», ինչպէս էին Բագրատու-
նիները՝ Արշակունեաց ժամանակ, «մարդպետութիւն»,

Հայ թագաւոր մը

«մողխաղութիւն», «սպարապետութիւն» և «հազարա-
պետութիւն»:

Հազարապետութեան պաշտօնը շարունակուեցաւ
նաեւ մինչեւ Մարզպանութեան շրջանը և յանձնուած
էր Ամատունիներուն: Հազարապետին պարտականու-
թիւնն էր հսկել երկրին շինարարական աշխատանքնե-
րուն վրայ:

Իսկ սպարապետութեան պաշտօնը, որ բանակի վե-
րին հրամանատարութեան պաշտօնն էր, մնաց երկար
ատեն: Այս կարեւոր պաշտօնը երկար տալէն վաղեցին
Մամիկոնեանները:

Կար նաեւ «մեծ դատաւորութեան» պաշտօնը, որ
կը պատկանէր կաթողիկոսներուն:

Հայաստանի ներքին այս կարգ ու սարքը Արշա-
կունիներէն յետոյ տեւեց մինչեւ Յովակեթ Բ. ի հալա-
ծանքները: Առաջին անգամ այս թագաւորն էր որ
փորձեց խոշոր փոփոխութիւններ մտցնել մեր երկրին
մէջ, ջնջելու համար թէ՛ Եկեղեցիին և թէ՛ նախարար-
ներու արտակարգ իրաւունքները:

Հայաստանի վերաբերեալ կարեւոր խնդիրները
յաճախ կը քննուէին «աշխարհաժողով»ներու մէջ:

ՀԱՐՑՈՒՄՆԵՐ.— Ի՞նչ ըսել է աւատական դրութիւն: Ո՞րն
էր, այս դրութեան մէջ, ժողովուրդին ամենաւսրեւոր դատա-
կարգը: Երկիրը ինչերո՞ւ բաժնուած կ'ըլլար: Հայաստանը ի՞նչ
դրութեամբ կը կառավարուէր Միջին Դարերուն: Ի՞նչ զիտէր հայ
նախարարներու եւ թագաւորներու մասին: Ի՞նչ պաշտօններ կա-
յին այդ շրջանին:

ԴԱՍ ԺԵ.

Բ. ԴԱՍԱԿԱՐԳԵՐԸ

«Ազատ»ները եւ «Ոստանիկ»ները. — Բացի նախա-
րարներու դասէն, Հայաստանի մէջ կային նաեւ «ա-
զատ»ներ եւ «ոստանիկ»ներ, որոնք աւելի մասն կալ-
ւածատէրեր էին, ենթակայ մեծ կալուածատէրերուն։
Զինուորական ծառայութիւն էր իրենց գործը։ Հայ
բանակին հեծելազօրքը, մեծ մասամբ, բաղկացած էր
«ազատ»ներէ եւ «ոստանիկ»ներէ։ Ասոնց մեծ մասը,
խաղաղութեան ժամանակ, կ'ապրէր իր կալուածին մէջ
եւ կ'ըբարէր հողամշակութեամբ։ Թագաւորական երկ-
րին բնակիչները կը կոչուէին «ոստանիկ»։

Եկեղեցականութիւնը. — Եկեղեցական իշխանու-
թիւնն ալ, հետեւելով երկրին քաղաքական իշխանու-
թեան ձեւին, եղած է ապակեդրոնացած եւ բաժան բա-
ժան։ Արքունի երկրին կամ ոստանին մէջ կը նստէր եւ
պիսկոպոստպետը կամ կաթողիկոսը, իսկ նախարա-
րութիւններու մէջ կային առանձին եպիսկոպոսութիւն-
ներ։ Ինչ դիրք որ ունէր թագաւորը նախարարներու
հանդէպ, նոյն դիրքը ունէր նաեւ կաթողիկոսը եպիս-
կոպոսներու վերաբերմամբ, որոնք իրենց երկրին հո-
գեւորներ կայացուցիչն էին։ Հին ատեն կաթողիկոսու-
թիւնը ժառանգական էր, հաւանարար եպիսկոպոսու-
թիւնն ալ նոյնն էր։ Իսկ քահանայութիւնը թէ՛ հին եւ
թէ՛ հետագայ դարերուն ժառանգական էր։ Եկեղեցա-

կանութիւնը առանձին դասակարգ մըն էր եւ ազնուա-
կաններու դասին կը պատկանէր. «ազատ»ներու պէս
ասոնք ալ հարկ չէին տար։ Թէ՛ եկեղեցականները եւ թէ՛
մանաւանդ եկեղեցիները ունէին ընդարձակ կալուած-
ներ։ Այս վերջինները, տարիներու ընթացքին, խիստ
մեծցան։ Ամբողջ երկիրը եկեղեցիին
կուտար տասանորդ, պտուղ եւ հաս։
Այս եւ ուրիշ եկամուտներով եկեղեցին
զօրացաւ եւ մեծ դեր կը խաղար նաեւ
քաղաքական կեանքին մէջ։ Այս պատ-
ճառաւ, ան իր դէմ գրգռեց, շատ ան-
գամ, թագաւորներն ու նախարարները,
որոնք կ'ուզէին տէր դառնալ անոր
հարստութիւններուն։

Էջմիածնի կա-
թողիկոսական

կրօնական վեհերը. — Միջնադարը
կրօնական վէճերու շրջանն է ամբողջ
գահը
քրիստոնէայ աշխարհին համար։ Հայերը թէեւ գլխա-
ւոր դերակատարներէն չեն այդ վէճերուն մէջ, սակայն
կրեցին անոնց ազդեցութիւնը։

Քրիստոնէութեան առաջին դարերուն եկեղեցին
մէկ էր։ Սակայն չուտով երեւան եկան ուրիշ կարծիք-
ներ։ Քրիստոսի ընթերցան մասին։ 325ին, Նիկիոյ մէջ
գումարուած Տիեզերական մեծ ժողովը, որուն մաս-
նակցեցան նաեւ Հայերը, բանաձեւեց քրիստոնէական
հաւատքը «Հաւատոյ Հանգանակ»ովը զոր ընդունեցին
նաեւ Հայերը։ Բայց վէճը չզարգեցաւ եւ 381ին, Պո-
սոյ մէջ, 431ին, Եփեսոսի մէջ, նոր ժողովներ գումար-
ւեցան, որոնց որոշումները դարձեալ ընդունուեցան
Հայերէն։ Խնդիրները նորէն չվերջացան, եւ 451ին, Պո-
սոյ քով, Բաղկեդոնի մէջ գումարուած ուրիշ ժողով մը,
տուաւ յիշեալ ժողովներուն բոլորովին հակառակ որո-

շուժներ, Բրիտանիայի մէջ ընդունելով երկու լուծիւն: Վէճերը և ժողովները տակաւին շարունակուեցան:

Հայերը չկրցան ներկայ ըլլալ Քաղկեդոնի ժողովին՝ զբաղած ըլլալով ազգային ապստամբութիւններով, որոնց նպատակներէն մէկն ալ ոչ թէ հաւատքի այս կամ այն մանրամասնութիւնը, այլ բո՛ւն իսկ քրիստոնէական հաւատքը պաշտպանելն էր՝ զրադաշտականութեան դէմ:

Բայց քրիստոնէութիւնը յուզող այս ինդիքներուն շարժառիթը նաեւ ուրիշ բան էր: Հին տանն գոյութիւն ունէին երեք պատրիարքութիւններ—Հռոմի, Աղեքսանդրիոյ և Անտիոքի մէջ: Յճիկն Պոլսոյ մէջ գումարուած տարբեր ժողով մը, Կ. Պոլսոյ աթոռն ալ պատրիարքութեան բարձրացուցած էր և սա կ'ուզէր հիմա միւսներէն աւելի բարձր երեւնալ: Ասկէ՝ նախանձներ և մեծամեծ վէճեր ու չփոթութիւններ: Երկար հակառակութիւններէ յետոյ, Հռոմ և Պոլիս, կերպով մը իրարու հետ հաշտուեցան սակայն Քաղկեդոնի որոշումներուն շուրջ՝ բայց Հայերը 506ին և 554ին Դուբինի մէջ գումարուած երկու ժողովներովը մերժեցին զանոնք: Սակայն բոլորովին ալ չէին կրնար խզել Յունաց հետ և անձնատուր ըլլալ Պարսիկներուն կամ Արաբներուն, որոնց բռնութիւններէն պաշտպանելու համար, անոնք յաճախ, յոյսերնին կը դնէին Բիւզանդացեաց վրայ: Իսկ Բիւզանդիոնի կայսրերը, յաճախ, այդ օգնութիւնը կը պայմանաւորէին Քաղկեդոնի որոշումներուն ընդունումովը:

Այս անորոշ և չփոթ վիճակը տեւեց Զ.էն մինչեւ Թ. դարը: Այս շրջանին է որ Բիւզանդիոն կարողացաւ հրապուրել Վրաց կաթողիկոսը՝ Կորիւն՝ ընդունելու Քաղկեդոնի ժողովը և արժանանալու կայսերական շնորհներուն: 609ին Դուբինի մէջ գումարուած նոր ժո-

ղով մը վճեց Վրաց Եկեղեցիին Հայաստանեայց Եկեղեցիէն բաժանումը:

Բագրատունեաց շրջանին, Բիւզանդիոնի կայսերն ու պատրիարքները շատ անգամ փորձեցին Հայերը իրենց կողմը շահիլ. անոնք նոյնիսկ լսանութիւններու ալ դիմեցին և երբեմն յաջողութիւններու յոյսեր ունեցան (օր. Եզր և Վահան Սիւնի կաթողիկոսներուն օրով), բայց վերջնական արդիւնքի մը չկրցան հասնիլ: Փորձերը շարունակուեցան Ռաբինեաններու օրով եւս:

Կաթողիկոսաւանը, — Հայոց կաթողիկոսները սկիզբները կը նստէին Էջմիածին, որ Վաղարշապատ մայրաքաղաքին քովն է: Վահան Մամիկոնեանի տանն հայրապետական աթոռը փոխադրուեցաւ Դուբին, որ Մարգարանաց շրջանի մայրաքաղաքն էր: Կաթողիկոսարանը Դուբին մնաց աւելի քան չորս դար: Մէկ քանի կաթողիկոսներ նստան Աղթամար, ուր կը գտնուէր Արքեպիսկոպոսի արքունիքը:

Յետոյ, կաթողիկոսարանը տարուեցաւ Անի, ուր մնաց մինչեւ Բագրատունեաց իշխանութեան վերջը: Յունաց բռնութեան պատճառաւ քանի մը ուրիշ քաղաքներ եւս թափառելէ յետոյ, երբ Կիլիկիան իշխանութիւնը հաստատուեցաւ կաթողիկոսարանը փոխադրուեցաւ այդ կողմերը, հետեւելով քաղաքական իշխանութեան հետքերուն:

Անիի կաթողիկոսարանը

Շինականներ եւ ուամիկներ. — Հայաստանի բնակչութեան ամենատուար մասը կը կազմէր գիւղացիութիւնը կամ շինականը: Աշխատող և տրտադրող այս մասն էր որ ապրուստի միջոցներ կը հայթայթէր կալաւածատէր ազնուականութեան:

Ռաժիկ կը նշանակէ հասարակ ժողովուրդ, որ կ'ապրէր թէ՛ գիւղերու մէջ (և կը կոչուէր չինական) և թէ՛ քաղաքներու մէջ և ազնուական չէր: Ընդհակառակն, ան պարտաւոր էր հարկ տալ անոնց և չէր կրնար, եթէ ուզէր, թողուլ այդ ծառայութիւնը, որուն մէջ պիտի մնար ժառանգաբար, ինչպէս ժառանգական էր ազնուականութիւնը և հոգեւորականութիւնը:

Բայց հայ չինականը եւրոպական կարգ մը երկիրներու չինականին պէս ճորտ չէր, զրկուած ամէն բանէ: Հայաստանի կարգ մը մասերու մէջ կային նաեւ ազատ գիւղացիներ:

Շինականը կամ գիւղացին արհամարհուած դասակարգ մըն էր և ագէտ: Պատիժները, իրեն համար, աւելի ծանր էին քան ազնուականներուն համար: Այս վերջինին ծեծ չէր տրուեր իբր պատիժ, այլ դրամական կրկնապատիկ տուգանք, ապաշխարութիւն եւ այլն: Գիւղացիին, ընդհակառակն, ոչ միայն դրամական պատիժ կար, այլ նաեւ խիստ ծեծ: Այսուհանդերձ, պատէր կար ազնուականութեան շատ չչարչարել գիւղացիութիւնը:

Հայ չինականը բարեկեցիկ էր և իր ունեցածը կրնար ձգել իր ժառանգորդներուն: Ան շատ մը առաւելութիւններ ունէր՝ բողոքատմամբ ուրիշ երկիրներու գիւղացիութեան:

Գիւղացին հողը կ'ստանար կալուածատէրէն, կը մշակէր և տուրք կուտար անոր, նաեւ թագաւորին:

Ընկերութիւնը բամբուած էր երեք դասի. կալուածատէր, հոգեւորական և չինական: Առաջինը զինուորական էր, երկրորդը՝ ազօթող, իսկ երրորդը՝ զանոնք կերակրողը:

Տուրքերէ զերծ էին ազնուականները, զինուորնե-

րը, որոշ կարգի հոգեւորականները և թագաւորութեան պաշտօնեաները: Տուրքերը կ'առնուէին բերքով և գլխահարկով, ըստ կարողութեան: Բայց Չ. դարէն յետոյ այս տուրքերը կը գանձուէին դրամով: Ուրեմն հարկերը երկու տեսակ էին — հողային և գլխահարկ: Առաջինը կը կոչուէր «հաս», երկրորդը՝ «սակ»: Կար նաեւ «կոռ»ի դրութիւնը, ըստ որուն գիւղացին պարտաւոր էր տարուան մէջ, որոշ օրեր, ձրի ծառայել կալուածատիրոջ համար:

Յունական Հայաստանի մէջ արևոյնն էր դրութիւնը:

Քաղաքներու բնակչութիւնը, արհեստաւորները եւ ստրուկները. — Հայաստանը կը գտնուէր արեւելքի և արեւմուտքի առեւտրական ճամբաներէն մէկուն վրայ: Անոր մէջէն կ'անցնէր այդ ճամբուն հիւսիսային: Գիծը ուրկէ կը փոխադրուէին չինական մետաքսը և ուրիշ թանկարժէք ապրանքներ, որոնք Չինաստանէն և Միջին Ասիայէն կ'արտահանուէին դէպի Սեւ ծովի նաւահանգիստները:

Օտար առեւտուրի այս գիծին մօտ կը գտնուէին Հին Հայաստանի առեւտրական նշանաւոր քաղաքները՝ Արտաշատ, Դուին, Երուանդաշատ, Զարեհաւան, Զարիշատ և Թէոդոպոլիս (Կարին):

Մանուանդ Արտաշատ և Դուին եղած են այդ միջազգային առեւտուրին կեդրոնները: Հին առեւտնէր այդ առեւտուրը կատարողները եղած են օտարները, մանաւանդ Հրեաները, որոնցմէ բազմաթիւ գաղթականներ կային մեր երկրին մէջ: Այս օտարականները Հայաստանի մէջ կը վայելէին կրօնական ազատութիւն: Սակայն Բագրատունեաց չրջանին առեւտուրը անցաւ Հայոց ձեռքը և մեծ զարկ ստացաւ: Իսկ ներքին առեւտուրը միշտ ալ Հայոց ձեռքը գտնուած է: Գիւղացին իր ապ-

րանքները կը բերէր բերդերու ստորոտը ծախելու համար ներախններուն։ Այսպէս է որ բերդերու քով առաջ եկած են քաղաքները։ Գիւղացին իր ապրանքը կը տանէր նաեւ Դուին, Արտաշատ եւայլն, որոնք օտար առեւտուրի կեդրոններ էին։

Հայերը կ'արտահանէին ներկեր, լժշկական բոյսեր, փարեր, ձի, ջորի, գինի։ Առեւտրական շարժումը զարգացաւ մասնաւորաբար արարական շրջանին։

Արհեստներէն հին Հայոց մէջ դարգացած էին մետաղագործութիւնը և անասնագործական արհեստները։

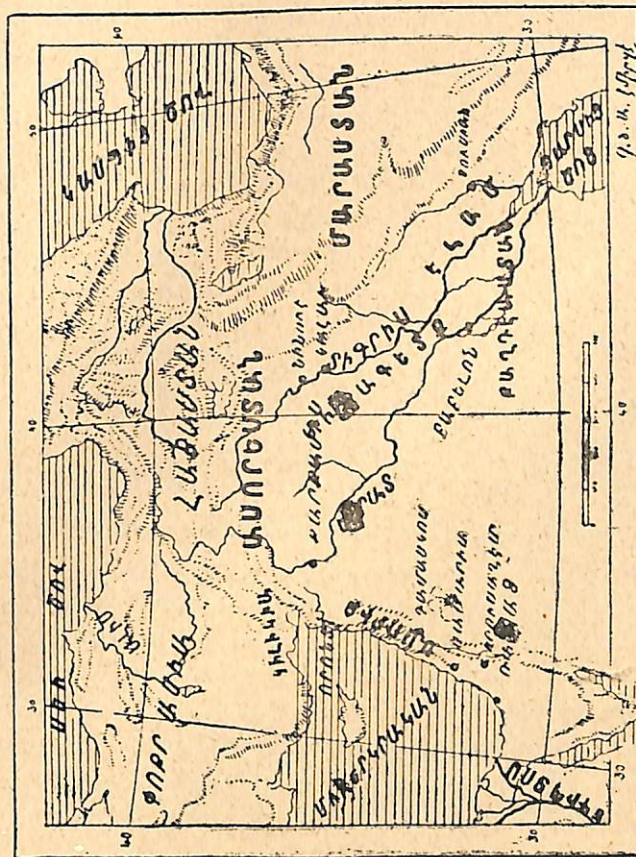
Արշակունի թագաւորները, նախարարները, ազնուականները և հոգեւորականները ունէին յաւել սարուկներ կամ ծառաներ և աղախիններ։ Ասոնց վիճակը սասկայն չէր կրնար համեմատուիլ ուրիշ ազգաց սարուկներու կեանքին հետ։ Հայաստանի մէջ անոնք շատ քիչ էին։

Հին Յունաստանի և Հռոմի մէջ ստրուկները կը կազմէին բնակչութեան ստուար մէկ մասը և արտադրող, արդիւնաբերող գլխաւոր տարրն էին։ Հայաստանի մէջ առեւտուրը այնքան մեծ չէր որ հարկ ըլլար ստրուկներ գործածել։ Հայ նախարարներն անգամ, որոնք մեծ մասամբ զինդւորականներ էին, այնքան մեծ հարստութիւն մը չունէին։ Նոյնիսկ ցորենը և գիւղատնտեսական ուրիշ արտադրութիւնները չուկայի ապրանք չէին դարձած այն չափով որ չափով դարձան Բագրատունիներու առեւտրը։

Ահա այս պատճառներով Հայաստանի մէջ ստրկութիւնը չէր կրնար շատ զարգացած ըլլալ։

ՀԱՐՑՈՒՄՆԵՐ. — Ի՞նչ դասակարգեր կային Միջնադարեան Հայաստանի մէջ։ Ի՞նչ գիտէք Ազատներու եւ Ոստանիկներու մասին։ Ի՞նչ կազմակերպութիւն ունէր հայ եկեղեցին։ Որո՞նք

էին կրօնական վեճերու շարժառիթները եւ ի՞նչ հետեւանքներ ունեցան Հայոց համար։ Ինչո՞ւ տեղէ տեղ փոխադրուեցաւ միշտ Հայոց կաթողիկոսարանը եւ ո՞ւր տեղերը նստան Հայոց հայրապետները։ Ի՞նչ գիտէք հայ շինական կամ ռամիկ դասուն մասին։ Ի՞նչպէս էր իր վիճակը՝ բաղրամամբ ուրիշ ազգերու շինականներուն ի՞նչ պարտականութիւններ ունէին անոնք։ Ի՞նչ տուրքեր կային Հայաստանի մէջ եւ ի՞նչ կերպով կը գանձուէին անոնք։ Ինչո՞վ կ'զբաղէին քաղաքներու բնակիչները։ Առաջ որոնք ծեռքը կը գտնուէր Հայաստանի առեւտուրը։ Ի՞նչ արհեստներ կային Հայաստանի մէջ։ Ստրուկներ կային Հայոց մէջ։

Հայաստան եւ հարեւան երկրները

ԴԱՍ ԺԶ.

Գ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԵԱՆՑ

ԿՈՐԾԱՆՈՒՄԸ

Հայաստանի աւաստական դրութեան բայեայումը . — Հայ նախարարութիւնները, որ մեր պատմութեան մէջ այնքան կարեւոր դեր մը խաղացած են, իրենց գոյութիւնը պահեցին արարական շրջանին . Բագրատունեաց ատեն և աւելի վերջի դարերու մէջ : Արաբները, բազմաթիւ դատարար, մեղմ վերաբերում ունէին Հայ նախարարութիւններու հանդէպ : Այսինքն խիստ էին միայն ապրաստմանը վերաբերմամբ : Հայ նախարարութիւնները զօրաւոր էին նաեւ յունական բաժնի Հայաստանի մէջ :

Երբ Մոնկոլները սկսան իրենց արշաւանքներուն՝ Հայ նախարարները անձնատուր եղան անոնց : Նոր արշաւողները պահեցին այդ նախարարութիւնները և օգտուեցան անոնց զինուորական ուժերէն՝ իրենց յետագայ արշաւանքներուն ատեն : Այս անդադար և հեռաւոր արշաւանքներն ու Մոնկոլներու պահանջած ծանր տուրքերը խիստ տկարացուցին նախարարութիւնները : Իսկ ԺԴ. դարէն սկսեալ, երբ Հայաստանը ոտնակոխ եղաւ Լենկթիմուրներու և Թուրքմէններու կողմէ, Հայ նախարարութիւնները իրենց հոգեվարքը կ'ապրէին :

Հայաստանի աւաստական դրութեան քայքայումը այս դժբախտ ժամանակներու մէջ տեղի ունեցաւ, երբ նախարարներէն շատերը ջարդուեցան, փախան կամ գաղթեցին դէպի արեւմուտք, դէպի օտար և հեռաւոր աշխարհներ :

Եւրոպայի մէջ աւաստական դրութիւնը քայքայուեցաւ՝ որովհետեւ առաջ եկան նոր ու մեծ քաղաքներ, ճարտարարուեստ, քաղքենի դասակարգ : Հայաստանի մէջ ան քայքայուեցաւ՝ որովհետեւ երկիրը աւերակ դարձաւ : Հայ նախարարները հեռացան ասպարէզէն . բայց անոնց տեղ եկան մահմետական իշխաններ, որոնց լուծը չէր կրնար բողբոստուիլ : Հայ իշխաններու լուծին ծանրութեան հետ Սելճուքեան արշաւանքներու ատեն, ամբողջ Հայաստանի հարուային և արեւմտեան մասերը, նաեւ միջնաշխարհը, անցաւ մահմետական իշխաններու ձեռքը :

Այս արշաւանքներէն յետոյ թաթար և թուրք տարրերը հետզհետէ շատցան Հայաստանի մէջ :

Հայ նախարարութեանց քանի մը մանր բեկորներ, Հայաստանի արեւելեան մասերու մէջ, շարունակեցին իրենց գոյութիւնը մինչեւ Ռուս-Պարսկական պատերազմները և վերջացան այդ ատենները :

Հայ նախարարութեանց վիճակը յունական բաժնի Հայաստանի մէջ . — Հայաստանի վերջնական բաժանումէն առաջ Պարսկաստանի և Բիւզանդիոնի միջեւ, Հայաստանէն բաժնուեր և դրացի երկիրներուն էին միացեր ըզեշխութիւններն ու ծայրագաւառները : Այդ բաժանումով Հայաստանի չորս հինգերորդ մասը անցաւ Պարսից և մնացեալ մէկ հինգերորդ մասը՝ Բիւզանդացւոյ ձեռքը :

Թէ՛ պատկական և թէ՛ յունական քաժիններու մէջ Հայաստանի աւատական կազմակերպութիւնը նոյնը մնաց: Յունական բաժնի մէջ Արշակունիները քանի մը տարի թագաւորեցին միայն, մինչ պարսկական բաժնի մէջ անոնց թագաւորութիւնը տեւեց մինչեւ 428 կամ 429:

Բիւզանդական Հայաստանը կը բաղկանար Չորրորդ Հայքէ և Բարձր Հայքէ: Այս մասերու Հայ նախարարներու վիճակը առանց մեծ փոփոխութիւններու շարունակուեցաւ մինչեւ Յուստինիանոս կայսրը (527—565) որ հիմնովին փոխեց տիրող դրութիւնը: Այս կայսեր օրով նոր կռիւներ ծագեցան Բիւզանդիոնի և Պարսիկներու միջեւ և վերջինները յաղթելով ներս մտան յունական երկիրներէն: Կայսրը ստիպուեցաւ նոր կարգադրութիւններ ընել իր երկրին արեւելեան սահմաններուն պաշտպանութեան համար և վերջ տալ նախկին դրութեան: Որով այլեւս աւելորդ կը դառնար Հայ նախարարներու գոյութիւնը: Հայաստանի յունական մասը, այս նոր կարգադրութեամբ, բաժնուեցաւ Առաջին, Երկրորդ, Երրորդ և Չորրորդ Հայքի, ենթակայ զինուորական ու դատաստանական նոր կազմակերպութեան: Այս նոր կարգադրութիւնները սակայն առաջ բերին բուռն ապստամբութիւններ նախարարներու կողմէ: Անոնց համար, հիմա Բիւզանդիոնը աւելի՛ վտանգաւոր թշնամի մըն էր քան Պարսկաստանը: Անոնք դիմեցին Պարսից Խոսրով Նուշրէվանին, և նոյնիսկ իրենցմէ մէկը՝ Արտաւան Արշակունի, Պոլսոյ մէջ, Յուստինիանոսի դէմ դաւադրութիւն կազմակերպողներէն հանդիսացաւ: Բայց Հայ նախարարներու յամառ պայքարը արդիւնք մը չտուաւ և Յուստինիանոս յառաջ տարաւ իր վերականգնութեան գործը: Նախարարութիւնները սկսան քայքայուիլ և

կամաց կամաց գաղթել դէպի Պոլիս կամ Բիւզանդիոնի այլ մասերը, ուր իրենց բարձր պաշտօններ կը տրուէին:

Հայ ազնուականներու բռնի և կամաւոր այս գաղթին պատճառաւ, **2.** դարէն յետոյ այլեւս չվերականգնեցան Հայ նախարարութիւնները Բիւզանդական բաժնի Հայաստանի մէջ:

Յուստինիանոսի այս ընթացքը աննկատ հանցաւ Պարսկահայաստանի մէջ, որ բոլորովին փոխեց իր ընթացքը Բիւզանդիոնի դէմ: Այս դէպքերէն յետոյ երբ գումարուեցաւ Դուինի ժողովը, Հայերը մերժեցին քաղկեդոնական դաւանանքը և բոլորովին բաժնուեցան Յունական Եկեղեցիէն: Յուստինիանոսի քաղաքականութիւնը, ուրեմն, սկիզբը դրաւ Հայ-Բիւզանդական թշնամութեան, որ երկար դարեր շարունակուեցաւ, մինչեւ Բագրատունեաց և նոյնիսկ Ռուբինեանց շրջանները:

Ինչպէս բոլոր երկիրներու, նմանապէս և Հայաստանի աւատական դրութեան շրջանը կտրելի է բաժնել երեքի. ծագման, զարգացման և անկման շրջանները:

Հայաստանի աւատական դրութեան ծագման շրջանը պէտք է դնել Արշակունիներէն առաջ, իսկ Արշակունիներու, Մարզպանութեան և Բագրատունիներու շրջանը անոր արագ զարգացման ժամանակն է: Սելճուքներու, Մոնկոլներու և Թուրքմէն այլ ցեղերու արշաւանքներու շրջանն ալ այդ դրութեան քայքայման ժամանակաշրջանն է:

Հայաստան սարահարթներով և հովիտներով իրարմէ բաժնուած լեռնաշխարհը մը ըլլալով, հին ժամանակներէն սկսեալ այդ կղզիացած մասերու մէջ առաջ ե-

կած էին նախարարական ինքնուրոյն երկիրներ: Այս է պատճառը որ այդ մասերու բնակիչները և ոմոնց սովորութիւնները ամէն տեղ համանման չէին:

ՀԱՐՑՈՒՄՆԵՐ.— Մինչեւ ե՞րբ տեւեց Հայաստանի աւատական դրութիւնը: Ե՞րբ եւ ի՞նչպէս ջնջուեցան նախարարութիւնները:

Եւրոպայի մէջ ի՞նչպէս վերջացաւ աւատական դրութիւնը: Որո՞նք յաջորդեցին հայ նախարարներուն եւ ի՞նչ հետեւանք ունեցաւ ատիկա հայ զիւղացիութեան համար:

Ի՞նչպէս էր հայ նախարարութեանց վիճակը յաւակաւն քաժնի Հայաստանի մէջ: Ե՞րբ եւ ի՞նչպէս փոխուեցաւ այդ վիճակը: Ի՞նչ հետեւանքներ ունեցան այդ փոփոխութիւնները:

Միսիս

ԴԱՍ ԺԷ.

Դ. ՄՏԱԽՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

Դրականութիւնը.— Գրականութիւնը նոր զարկ մը ստացաւ Հայոց մէջ Գիրերու Գիւղէն յետոյ Սահակն ու Մեսրոպը եղան այդ գրականութեան հիմնադիրները որոնց հետեւեցան իրենց աշակերտները, Սորենացին, Յով. Մանգուկունին և Կոմիտաս կաթողիկոսը, որոնք գրեցին զեղեցիկ և իմաստալից շարականներ: Այս խումբը մեր կրօնական բանաստեղծութեան առաջին վարպետներու խումբն է:

Սակայն գրական այս շարժումը քիչ յետոյ կանգ առաւ մեր մէջ, երբ ծագեցան մէկ կողմէ կրօնական հայտանքները և միւս կողմէ կրօնական վէճերը Հայոց և Յունաց մէջ: Է. դարուն է որ շարժումը կը վերանորոգուի Մինչեւ այս շրջանը յունական գրականութիւնն էր հայ մտաւորականներու ուսումնասիրութեան աղբիւրը, սակայն է. դարէն յետոյ երեւան կուգայ նոր ազդեցութիւն մը — արաբականը — որ իր խոր հետքը կը ձգէ մեր գրականութեան վրայ: Այս ազդեցութեան տակ մեր գրողներու հին, ոսկեղարեան ընտիր ու պարզ հայերէնը կ'ազաւաղուի և կը աժգունի:

Այս շրջանն ալ ունի իր մէկ քանի կրօնական բանաստեղծները—Սահակ Զորափորեցի, Յովհան Իմաստասէր կաթողիկոսը, Ստեփաննոս Սիւնեցի և վերջապէս

Գր. Նարեկացի, ինչպէս նաեւ Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսը և Գր. Մաքիատրոս:

Վարդապետական գրուածքներ. — Գրականութիւնը, երկար դարեր, հայ կղերին յատուկ կալուած մը ըլլալով՝ անոր գլխաւոր նպատակն էր քրիստոնէական հաւատքը և սկզբունքները տարածել և ամրացնել Հայոց մէջ: Այս նպատակին կը ձգտէր վարդապետական գրականութիւնը:

Այս ուղղութեամբ առաջին հեղինակն է Գր. Լուսաւորիչը: Յաջորդ դարու հեղինակներն են Եղիշէն և Խորենացին, նաեւ Դաւիթ Անյաղթը և Յովհան Մանգակունին: Եղիշի գրեց «Եղծ Աղանդոց» իմաստասիրական շատ հետաքրքրական գիրքը: Ասոր և Եղիշի լեզուն յատկանշական են իրենց մաքրութեամբն ու յատկութեամբը:

Բայց իրապէս իմաստասէր մըն է Դաւիթ Անյաղթը, թէեւ իր լեզուն, շատ անգամ խրթին է և մութ:

Արարական տիրապետութեան շրջանին վարդապետական-իմաստասիրական գրականութիւնը շարունակուեցաւ: Մասնաւորաբար աչքի կը զարնէ Յովհան Օձնեցի իմաստասէրը իր հմտութեամբը և մաքուր հայերէնովը: Ստեփաննոս Սիւնեցին Հայոց հաւատքի պաշտպանութեան համար գրած է երկու թուղթեր: Ժ. դարուն մէջ պէտք է յիշել Խոսրով Անձեւացին, բայց մասնաւոր իր քրդին Գր. Նարեկացին՝ որ գրեց «Երգ Երգոց» ի մեկնութիւնները և իր հռչակաւոր Աղօթագիրքը:

ԺԱ. Դարու կարեւոր գրողն է Անանիա Սանահնեցին:

Պատմագրութիւն. — Թիւով աւելի շատ են պատմ-

մագրութեամբ զբաղողները: Այս կալուածին հեղինակները, բոլորն ալ յայտնի եկեղեցական դէմքեր, շատ անգամ կապուած ըլլալով իշխանական տոներու հետ և այդ իշխողներու հրամանովն ու ստիպումովը գրի առած իրենց պատմութիւնը, ծառայութիւն մը մատուցած ըլլալու համար իրենց տիրոջը կամ մեկնասին, անոնց տոները սերել տուած են յաճախ Աստուածաշնչական և կամ հին դիւցազնական շրջանի սիրելի դէմքերէն: Այսպիսի գրողները երբեմն աշխատած են անտեղի կերպով բարձրացնել իրենց պաշտպան իշխանը և ընդհակառակն վար զարնել ուրիշները, մասնաւորաբար հակառակորդ իշխանները, նոյնիսկ թագաւորները:

Այս պատմագիրները, ամէնքն ալ եկեղեցական, ապրած ու գործած ըլլալով այնպիսի Ժամանակներու մէջ երբ կրօնական տեսակէտը զերիխող էր, չեն կրցած շատ անգամ տեսնել նաեւ եկեղեցիին ու եկեղեցականութեան թերիւնները, բայց ընդհակառակն խիստ և աններող եղած են աշխարհական իշխանութեան վերաբերմամբ զոր ներկայացուցած են ամենամութ գոյներով:

Մեր պատմագրութեան հայրը կը համարուի Մովսէս Խորենացին, թէեւ ոմանք զայն աւելի վերջի դարերու հեղինակ կը համարեն: Ան գրած է Հայոց Պատմութիւնը սկիզբէն մինչեւ Արշակունեաց վախճանը: Իր լեզուն, տեղ տեղ, խրթին է և իր պատմութեան աւանդական մասը հարուստ, սիրելի և յատկանշական դրուագներով: Իրեն կը վերագրուի նաեւ Աշխարհագրութիւն մը:

Յետոյ կուգայ Եղիշէն, որ գրեց Վարդանանց պատերազմը՝ բանաստեղծական անմահ գրիչով մը:

Ղազար Փարպեցին, արժանահաւատ մատենագիր, իր

պատմութիւնը կ'սկսի Արշակունեաց բաժանումէն ու կը հասցնէ մինչեւ Վահանի Մարգարտութիւնը:

Է. դարու պատմիչներն են Յովհան Կալիսկոպոս Մամիկոնեան, որ գրեց Գայլ Վահանի յաղթանակներուն մասին, և Սերէոս՝ սկիզբէն մինչեւ 660 թուականը:

Արաբական շրջանի Հայ պատմիչները չունին հասարակ դարերու պատմագիրներու հմտութիւնը: Այս շրջանի առաջին պատմիչն է Մովսէս Կաղանկատուացին, որ գրեց Աղուանից պատմութիւնը: Իր պատմութիւնը շարունակած է ուրիշ մը և հասցուցած է մինչեւ Ժ. դարը:

Ը. դարու պատմիչն է Ղեւոնդ Երէցը, որ նկարագրեց Արաբներու արշաւանքը մեր երկիրը և անոնց տիրապետութիւնը:

Թ. դարու նշանաւոր պատմագիրներն են Յովհաննէս Կաթողիկոսը և Թովմա Արծրունին: Առաջինը գրեց Բագրատունեաց առաջին երեք թագաւորներու մասին, (թէեւ իր պատմութիւնը կը սկսի Հայոց ծագումէն) իսկ երկրորդը՝ Արծրունեաց տոհմին պատմութիւնը: Թովմա Արծրունին շրջած է Հայաստանի այլեւայլ մասերը և գրի առեր է չափ մը նիւթեր: Իր պատմութիւնը կը հասցնէ մինչեւ Արծրունեաց Գագիկ Ա.:

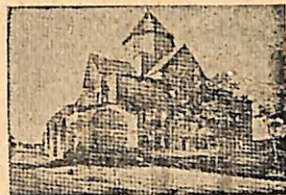

Վարագ

Ժ. դարուն Ստեփաննոս Ասողիկը կը գրէ իր պատմութիւնը՝ բաղկացած երեք մասերէ, սկսելով ստեղծագործութենէն: Բայց իր գրքի Գ. մասն է հետաքրքրական ուր ան կը խօսի Բագրատունիներու և անոնց գործերու մասին, մինչեւ Գագիկ Ա. (1004):

Իսկ ԺԱ. դարու կէսին Արիստակէս Հաստիվերտացին գրեց Բագրատունեաց անկման և Հայաստանի թըլաւա վիճակի մասին:

Ճարտարապետներ.— Ե. դարուն գտնուեցան հայ գիրերը և հայ գրականութիւնը մէկէն ի մէկ կատարեալ ձեւ մը ստացաւ:

Գայիանեանց Տաճար
Վաղարշապատի քով

Ինչպէս եղաւ ասիկա՝ Այս երեւոյթը այսօր բացատրուած է այսպէս.— Ե. դարէն առաջ, հայ արքունիքին մէջ կը գործածուէր մաքուր լեզու մը: Գիրերու գիւտէն յետոյ, Սահակ և Մեսրոպ, այդ լեզուն յղկելով ու գեղեցկացնելով, կազմեցին մեր Ոսկեդարեան կատարելագործուած լեզուն:

Բայց ինչպէս ծագած է հայ արուեստը, մասնաւորաբար ճարտարապետութիւնը, որ Միջին Դարերուն բարձրագոյն կատարելութեան մը հասաւ, ինչպէս կը վկայեն այդ շրջանէն մնացած շէնքերը — վանք, եկեղեցի, պալատ և այլն:

Եթէ Ե. դարը մեր գրականութեան ոսկեդարն է, Զ. և Է. դարերն ալ մեր ճարտարապետութեան ոսկեդարը կարելի է հաշուել: Անկարելի է որ այդ արուեստը մէկէն ի մէկ ծնունդ առնէր և հասնէր շարագման այնքան կատարեալ տատիճանի մը: Ճիշդ չէ նաեւ թէ Հայերը ճարտարապետական իրենց հրաշալի արուեստը ուսած են Պարսիկներէն, Բիւզանդացիներէն, Արաբներէն և այլն:

Շողակաք

Կոթական կոչուած ճարտարապետական ոճին ամենահին օրինակը Անիի Մայր Եկեղեցին է։ Հայ գաղթականներն էին որ այդ ոճը տարին Եւրոպա։

Անիի Մայր Եկեղեցին կամ առաջին եւ սիւնազարդ
ճարտարապետական մասը

Քննելով Միջնադարէն առաջ Հայաստանի մէջ մընացած արուեստի մնացորդները, օրինակ գերեզմանաքարերու քանդակները, այսօր կարելի եղած է հաստատել թէ մեր ճարտարապետութիւնը հայ մաքին ծնունդն է որ եթէ դրացի ազգերէն ազգուած է իսկ, բայց անոնցմէ փոխ առնուած չէ, այլ ընդհակառակն։

Հայկական ճարտարապետութեան ամենահին նմուշներն են Զ. դարուն վերջերը հիմնուած Նիվարդի մեծ Եկեղեցին (574—604), Դուինի Ս. Դրի-

Հայկական
մանրամասն

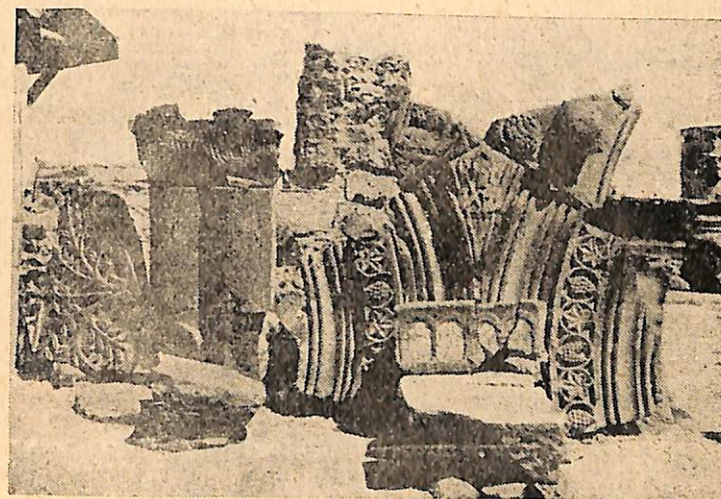
գոր Եկեղեցին (606—611), Հռիփսիմէի վանքը (618), Գայիանէի վանքը (630) և ասոնցմէ աւելի փառաւոր տաճար մը՝ Բագարանի կամ Այաշկերտի Ս. Կարապետի կամ Ս. Յովհաննէսի վանքը (620—631), Ակոռիի մայր Եկեղեցին (660)։

Զուարթնոց տաճարը

Արարական արշաւանքներէն յետոյ և Բագրատունեաց շրջանին։ Հայ աշխարհը ծածկուեցաւ չքեղ շինութիւններով։ Այդ շրջանի կարեւոր յիշատակարանն է Անին իր 1001 Եկեղեցիներով, պալատներով և հանային հաստատութիւններով, ինչպէս նաեւ Բագրատունիներու և Արծրունիներու,

Ս. Հռիփսիմեանց
տաճարը

Զուարթնոց տաճարին բեկորները

Հայաստանի զանազան մասերուն մէջ բարձրացուցած վանքերը, եկեղեցիները, խաչքարերը եւայլն: Թ. դարու վերջերը կ'ապրէր համբաւաւոր հայ ճարտարագետը՝ Տրդատ, որ շինեց Անիի հոշակաւոր Մայր եկեղեցին և նորոգեց Կ. Պոլսոյ աշխարհածանօթ Ս. Սոփիա տաճարը:

Անիի Կաթողիկոսարանին ներքին տեսքը

ՀԱՐՑՈՒՄՆԵՐ.— Ե՞րբ սկսաւ գրական շարժումը Հայոց մէջ եւ որո՞նք եղան զայն սկսողները: Ինչո՞ւ չշարունակուեցաւ սկսուած գործը: Ո՞ր կրօնական քանաստեղծները կը ծանկնաբայս շրջանին: Որո՞նք առին վարդապետական գրուածքները:

Որո՞նք են միջնադարեան հայ պատմիչները, ի՞նչ ոգիով գրի առած են անոնք իրենց նիւթերը: Ի՞նչպէս կը բացատրուի հայ ճարտարագետութեան սկզբնաւորութիւնը մեր մէջ: Ան ե՞րբ հասաւ իր կատարելութեան: Որո՞նք են հայ ճարտարագետութեան ամենահին նմայշները: Արաբական տիրապետութեան եւ Բագրատունեաց շրջանին ի՞նչ վիճակի մէջ էր ճարտարագետութիւնը:

Մասն Գ. ՌՈՒԲԻՆԵԱՆՆԵՐԸ

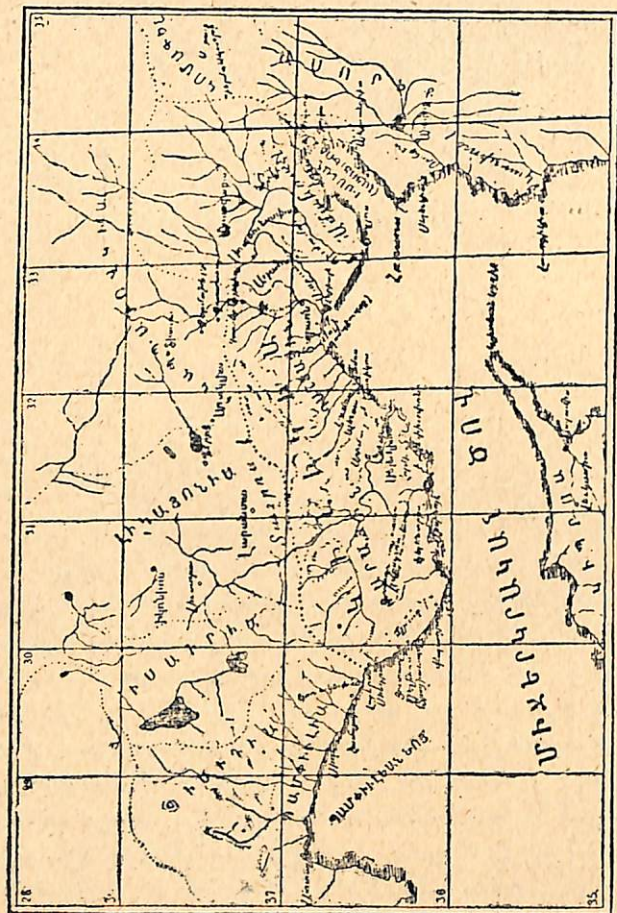
Դ Ա Ս Ժ Ը.

Կ Ի Լ Ի Կ Ի Ա

Կիլիկիա.— Կիլիկիա փոքրիկ երկիր մըն է, որ կը գտնուի Փոքր Ասիոյ հարաւ-արեւելեան կողմը: Ան շրջագրուած է՝ հիւսիսէն և արեւմուտքէն Տաւրոսեան անանցանիկ լեռնաշղթայով, հարաւէն՝ Միջերկրական ծովով, իսկ արեւելքէն՝ Ամանոսեան լեռներով:

Կիլիկիա կը բաժնուի երկու որոշ մասերու. լեռնային Կիլիկիա՝ հիւսիսակողմը, որ քարուտ և անբեր է, առողջ կլիմայով, և դաշտային Կիլիկիա՝ որ հիւսիսային և արեւելեան լեռներու ու Միջերկրական ծովուն միջեւ կը տարածուի, մեղմ, բերեմն նոյնիսկ տաք կլիմայով և խիստ բարեբեր հողով: Այս մասը ռազմաւոր է հիւսիսէն հարաւ վազող բազմաթիւ զետեւրով, որոնց գլխաւորներն են Ճիհուն, Սիհուն և Կալիկապոնոս: Լեռները ծածկուած են անտառներով, լեցուն որսի և մուշակաւոր կենդանիներով: Դաշտային մասը կ'արտադրէ արմաթ, բամպակ, նարինջ, ձիթապտուղ եւայլն:

Լեւնաշղթաները, տեղ տեղ, ազատ անցք կը ձգեն դուրսի աշխարհին հետ յարաբերուելու համար։ Տաւ-

Կիլիկիա

րոտեան լեռներու մէջ գտնուող այդ անցքերը կը կոչ-
ւէին Դրունք Կիլիկիոյ, իսկ Ամանոսէն դէպի հարաւ
(Ասորիք) տանող ճամբաները՝ Դրունք Ասորւոց։

Այս անցքերը, ինչպէս նաեւ լեւնաշղթային կարեւոր
կէտերը, պաշտպանուած էին ամրաշէն բերդերով, որոնց
գլխաւորներն են՝ Լամբրոն, Սիս, Վանկա, Կապան,
Բարձրբերդ և այլն, իսկ դաշտային մասերուն մէջ
պէտք է յիշել Անարզաբա, Հեթումի բերդ, Իլան Գա-
լէ և այլն։

Կիլիկիոյ գլխաւոր քաղաքներն էին, դաշտային
մասերու մէջ՝ Տարսոն, Մամեստիա, Ատանա, Անարզա-
բա և այլն, իսկ լեւնաշխարհի մէջ՝ Սիս, Հաճըն, Ձէյ-
թուն, Մարաշ։ Կիլիկիոյ կարեւոր նաւահանգիստն էր
Այաս։

Իր նպաստաւոր դիրքին պատճառաւ, Կիլիկիա իր
վրայ հրաւիրած է շատ մը աշխարհակալ պետութիւն-
ներու ուշադրութիւնը։ Ասորեստանցիներէն ու Բաբելոն-
ացիներէն յետոյ զայն գրաւեցին Պարսիկները, ապա
Աղեքսանդր Մակեդոնացին, Սելեւկեանները, Հռոմա-
յեցիք և Բիւզանդացիները։ Հայերը զայն խլեցին Բիւ-
զանդացիներէն։

Հայք ի Կիլիկիա. — Բիւզանդացիք նենդութեամբ
տիրելէ յետոյ Հայաստանի, չկրցան զայն պաշտպանել։
Մեր երկիրը ենթարկուեցաւ Սելճուքներու արշաւան-
քին որու ընթացքին շատ մը Հայեր, լքելով իրենց
հայրենիքը, ցրուեցան զանազան կողմեր, ապահով ա-
պաստանարաններ փնտռելու համար։ Շատ մը Հայեր
ալ, իրենց իշխաններուն հետ, եկան հաստատուեցան
Կիլիկիա։ Երբ կայսրութեան հարաւային սահմաններն
ալ սպառնալիքի ենթարկուեցան մահմետականներու
կողմէ, կայսրերը քաջալերեցին հայ իշխաններու զաւ-
թը դէպը Կիլիկիա, անոնց բնակութեան տեղեր և
բերդեր շնորհեցին այդ սահմաններուն վրայ, անոնց
միջոցաւ պաշտպանուելու համար։ Այս իշխաններէն

նշանաւորներն են Վասիլ՝ որ Քեսուռի տէրն էր, Օշին՝ որ Համբարձնը խից մահմետականներէն և բերդը ժողովութիւն ստացաւ կայսրէն, ասոր եղբայրը՝ Բազունի, որ Տարսուսի տիրացաւ, Ապիրատ՝ ներսէս Շնորհալիի հայրը՝ որ տիրեց Ծովք ամուր դղեակին:

Ինչպէս գիտենք, Վասպուրականի, Անիի և Կարսի թագաւորները, իրենց երկիրներու փոխարէն ուրիշ վայրեր ստանալով փոխադրուած էին Փոքր Հայքի և Կապադովկիոյ կողմերը: Սակայն յոյն մոլեռանդութիւնը զանոնք հոն ալ հանգիստ չձգեց: Անոնք որ կրցան սղատիլ չարաչար սպանութենէ կամ թունաւորումէ, նմանապէս անցան Կիլիկիա, ուր տէր եղան կալուածներու և բերդերու:

Յիշեալ երեք հայ թագաւորներէն զատ այդ ժամանակները կողմուած էր նաեւ ուրիշ հայ իշխանութիւն մը, Փիլարատոս անուն նշանաւոր հայ զօրավարի մը կողմէ, Բիւզանդական կայսրութեան գերիշխանութեան տակ: Այնպէս որ այս չորս հայ իշխանութիւնները, որոնց երկիրները կը տարածուէին Ալիա գետին ակունքներէն մինչեւ Իսոսի ծոցը, ամուր պատուար մըն էին Սելճուքեաններու դէմ, որոնք Հայաստանը խլելէ յետոյ Բիւզանդացիներէն դէպի արեւմուտք առաջանալ կ'աշխատէին:

Երբ Բիւզանդիոնի Ռոմանոս - Դիոգինէս կայսրը գերի ինկաւ Սելճուքներու ձեռքը, Փիլարատոս, կայսեր ցրուած բանակին մէկ մասը իրեն հնազանդեցնելով յաջողեցաւ հիմը դնել իր իշխանութեան: Ան մեծցուց իր իշխանութիւնը, օգտուելով Ալփ-Ասլանի սպանութեամբ Սելճուքեանց երկրին մէջ առաջ եկած խռովութիւններէն:

Այս հեռատես և կորովի իշխանը, որ յարգանք պարտադրեց նաեւ Բիւզանդիոնի, մեծ ծրագիր մը ու-

նէր — փոքր Ասիոյ մէջ նո'ր հայ թագաւորութիւն մը կազմել: Ուստի, ոչ միայն բարեկամ և քաջալեր եղաւ Կապադովկիոյ երեք հայ թագաւորներուն, այլեւ ընկուեթեան տեղ և իշխանութիւն տուաւ Հայաստանէն նոր եկող նախարարներուն: Ան նոյն իսկ իր երկրին մէջ հաստատեց կաթողիկոսական աթոռ մը: Իր իշխանութեան կարեւոր քաղաքներն էին Խարբերդ, Մալաթիա, Մարաշ, Ուրֆա և Անտիոք, որոնց բնակիչները հայ էին, հաեւ յոյն և ասորի: Իր իշխանութիւնը տեւեց մօտ 20 տարի և վերջացաւ Սելճուքներու կողմէ (1086): Իրմէ 6 տարի առաջ վերջացեր էին Կապադովկիոյ միւս հայ թագաւորութիւնները:

Այս Փիլարատոսն էր որ դիւրացուցած էր, ինչպէս ուրիշ իշխաններու, նմանապէս Ռուբէնի տէրութեան հաստատութիւնը Կիլիկիոյ մէջ:

Ամանուսի զօրաւոր և անտառածածկ լեռներու մէջ հայ աքսորական կրօնականները բարձրացուցին բազմաթիւ վանքեր: Այնպէս որ ՓԱ. դարուն ասոնց թիւը բաւական շատ էր:

Կիլիկիա այս վիճակին մէջ էր անո երբ երեւան եկաւ Ռուբէն իշխանը, հիմնադրւել Կիլիկիոյ մէջ հայկական անկախութեան:

Կիլիկիոյ հայկ. անկախութեան գլխաւոր բաժանումները. — Հայոց անկախութիւնը՝ Կիլիկիոյ մէջ. տեւեց երեք դար, 1080—1375:

Այս երեք հարիւր տարուան պատմութիւնը կրնանք բաժնել երկու որոշ շրջաններու.

1. Իշխանապետութեան շրջանը 1080—1199:

2. Թագաւորութեան շրջանը 1199—1375:

Այս վերջինն ալ կրնանք բաժնել երկու շրջանի.

1. Փառփի եւ բարգաւաճումի շրջան, որ Ռուբին-

եան ցեղի և Պապեռոնի Հեթումեան տոհմի թագաւոր-ներու ժամանակաշրջանն է, և

2. Անկլամն օրջան, որ Լուսինեան արքաներու դժբախտ ու խառնակ ժամանակն է առաւելապէս:

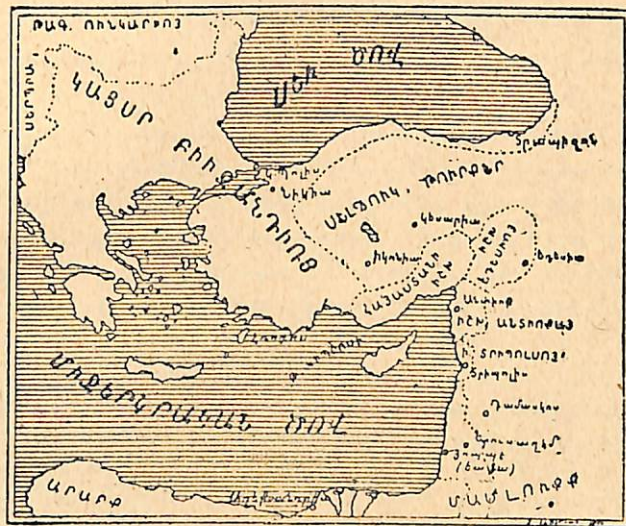
ՌՈՒԲԻՆԵԱՆ ԻՇԽԱՆԱՊԵՏՆԵՐԸ (1080—1195)

Ռուբէն Ա. (1080—1095).— Ռուբէն, յանդուգն ու ձեռներէց պատերազմիկ, մօտաւոր ազգականը Գագիկ Բ-ի, անոր մահուան վրէժովը վառուած և Հայերը Յունաց բռնութենէն ազատելու նպատակաւ, հաստատուեցաւ Տաւրոսեան լեռներու վրայ, ուր եկան իրեն միացան շուտով ուրիշ Հայեր եւս: Ան իրեն աջակից ունեցաւ իրմէ առաջ Կիլիկիա հաստատուած միւս հայ իշխանները, վռնաց Յոյները իր գրաւած վայրերէն և հիմնեց Ռուբինեան Հարստութիւնը:

Ան իշխեց 15 տարի:

Կոստանդին Ա. (1095—1100).— Ռուբէնի յաջորդները, բնական է, պիտի աշխատէին իրենց իշխանութեան սահմանները ընդարձակելու Կոստանդին շատ մը վայրերու հետ գրաւեց նաեւ Վահկա (Ֆէքքէ) բերդը, որ Կապադովկիան Կիլիկիոյ կապող ճամբուն վրայ էր: Կայսրը զայրացաւ և կը պատրաստուէր Կիլիկիոյ վրայ արշաւելու, երբ Եւրոպայէն Կիլիկիա հասաւ Սաչակրաց բանակը, որ կ'երթար Երուսաղէմ զայն մահմէտականաց ձեռքէն ազատելու համար: Կոստանդին ամէն կերպով օգնեց Սաչակիրներուն և մասնակցեցաւ Անտիոքի պաշարումին, որ վերջապէս ինկաւ Սաչակրաց ձեռքը: Կոստանդինի այս օժանդակութիւնը եւրոպացեաց դժգոհ ձգեց Կիլիկիոյ շրջակայ մահմէտական իշխանութիւնները: Սաչակիրները անոր տուին Մարքիզ տիտղոսը:

Ասորիքի Լասին իշխանութիւններն ու Ռուբինեան իշխանապետները.— Սաչակիր բանակը 1099ին տիրեց Երուսաղէմի և հոն կազմեց Լատին Թագաւորութիւն մը: Պաղեստինի այս թագաւորութեան կցուեցան նաեւ Անտիոքի, Տրիպոլիոյ և Եդեսիոյ լատին իշխանութիւնները: Դարձեալ հիմնուած Սաչակիր բանակներու կողմէ: Իսկ 1191ին, Անգլիոյ Ռիչարտ թագաւորը, կայսրէն

Ասորիքի Լասին իշխանութիւնները

խլեց Կիպրոս կղզին և զայն ծախեց Երուսաղէմի գահադուրկ Գուիտոն Լուսինեանին, կազմելով, այս կերպով, լատին նոր թագաւորութիւն մը:

Այս բոլոր իշխանները Փրանսացի ըլլալով, Փրանսերէնը դարձաւ այդ երկիրներուն գործածական լեզուն:

Իսկ երկրին պաշտպանութեանը համար կազմուեցաւ

բանակ մը, որուն զինուորները կրօնաւորներ էին՝ Երեք խումբերու կը բաժնուէին ասոնք.

Հիւրընկալներու կարգը.

Տանաւակներու կարգը և .

Տեսոցեան (Գերման) ասպետներու կարգը:

Կիլիկիոյ հայ իշխանապետները և Ասորիքի լատին իշխանները միեւնոյն թշնամիներն ունէին — Բիւզանդիոնի կայսրերը, Սելճուքները և Եգիպտոսի Մէմլուք սուլթանները: Բնական էր ուրեմն, որ հայ և լատին այս իշխանները զիրար իբր գաշակից նկատէին: Ասկէ զատ, լատին այս իշխանները ամուսնական կապեր եւս հաստատեցին Կիլիկիոյ իշխաններուն հետ, որով, քաղաքական կապը ամրացաւ նաեւ ընտանեկան կապերով: Այս կերպով, լատին իշխանութեանց աւատական կարգն ու սարքը և եւրոպական կարգ մը սովորութիւնները մուտք գործեցին նաեւ Կիլիկիայոց մէջ:

ՀԱՐՑՈՒՄՆԵՐ.— Ի՞նչ գիտէք Կիլիկիոյ աշխարհագրութեան մասին: Հայերը ե՞րբ եւ ի՞նչո՞ւ գաղթեցին դէպի Կիլիկիա: Ի՞նչ վիճակի մէջ էր այդ երկիրը երբ Ռուբէն Ա. հաստատեց Ռուբինեան իշխանութիւնը: Քանի՞ շրջաններու կրնանք բաժնել Կիլիկիան անկախութեան ժամանակամիջոցը: Ի՞նչ ըրին Ռուբէն Ա. եւ Կոստանդին Ա.: Ի՞նչ գիտէք Ասորիքի Լատին իշխանութեանց մասին:

Դ Ա Ս Ժ Թ.

ԹՈՐՈՍ Ա. ԵԻ ԼԵԻՈՆ (1100—1157)

Թորոս Ա. (1100—1123).— Կիլիկիոյ իշխանապետները, ասկէ յետոյ, պիտի աշխատէին իրենց իշխանութիւնը հարաւի կողմէն հասցնելու մինչեւ ծովը, յաւաքողիմութեան և բարգաւաճումի ազդրիւրը Կիլիկիոյ: Թորոս Ա., լեւնային մասերէն իջնելով դաշաւը, գրաւեց Անարգարս բերդաքաղաքը: Ապա սկսաւ իր երկրին բարեզարդութեամբը զրադիլ, երբ Թուրքմէշները իր վրայ արշաւեցին: Գող Վասիլի օգնութեամբ Թորոս զանոնք վռնտեց: Քիչ յետոյ, Գոնիայի Մելիք-Շահ սուլթանը արշաւեց Կիլիկիա, բայց Թորոս զայն եւս վռնտեց, թէեւ մեծամեծ զոհեր տալով, և իր զէնքերը ուղղեց դէպի Յոյները և անսնցմէ խլեց կարգ մը վայրեր՝ Կապադոքիոյ մէջ: Այս կողմէն Կիլիկիոյ սահմանները ագահովցնելու նպատակաւ, Թորոս գրաւեց նաեւ Կեզիսգրա բերդը, սեփականութիւն Մանգալեան իշխաններուն՝ Գագիկ Բ.ի սպանիչներուն, որոնց հետ խնամիական կապով ալ կապուած էր: Խորամանկութեամբ հոսաւ իր նպատակին: Տիւսնուլ յետոյ այս ամուր բերդին և ձերբակալելէ վերջ Մանգալեան երեք իշխանները՝ Թորոս հրամայեց իր առջեւ բերել բերդին գանձերը: Երբ բերուեցան նաեւ Գագիկի սուրն ու զգեստները, հայ զօրքն ու իրենց պետը յուզումէն լացին: Մանգալեան եղբայրներէն մին բերդին պատուհաններէն ինքզինքը վար նետեց ու մեռաւ, երկրոր-

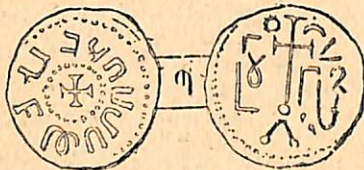
դը՝ իր լեզուագարութեան պատճառաւ տեղն ու տեղը սպաննուեցաւ, իսկ երկրորդը գերի առնուեցաւ: Այս

Թորոս Ա. Ի կնիք

կերպով լուծուեցաւ Գաղիկի տարապարտ մահուան վրէժը:

Թորոս պահապան զօրք թողլով Կեղիսդրա, Կիլիկիա վերադարձաւ, նըւիրուելու համար իր երկրին բարեկարգութեանը: Մեռաւ ու թաղուեցաւ իր չինած Դրազարկ վանքին մէջ:

Պղինձե դրամ Թորոս Ա. Ի

Իր հռչակը այնքան տարածուեցաւ որ, Կիլիկիան «Թորոսի երկիր» անունը ստացաւ:

Լեւոն. (1123—1137).— Թորոսի միակ որդին մեռած կամ թռնաւորուած ըլլալով, իշխանապետ եղաւ եղբայրը՝ Լեւոն., որ շարունակելով Թորոսի գործը, Յոյներէն խլեց Մամեստիա, Ատանա և Տարսոն դաշտային և վաճառաշատ քաղաքները, հասնելով, այս կերպով, մինչեւ ծովեզերքը:

Այս քաջ իշխանապետին կեանքը սակայն պատերազմներով անցաւ և դժբախտութեամբ վերջացաւ: Առաջին դժուարութիւն հանդիպեց եղան լատին իշխանները, իրենց բռնութեամբն ու նախանձովը:

Լեւոն օգնած էր Անտիոքի Ռոմեր իշխանին՝ Անտիոքը թուրքերէն ազատելու համար: Բայց Ռոմերի յաջորդը Ռէյմոնտ նենգութեամբ բռնեց Լեւոնը և բանտարկեց: Լեւոն իր ազատութիւնը գտաւ Ռէյմոնտին տալով Ատանա և Մամեստիա քաղաքները, 60,000 դահեկան և իր որդիներէն մէկն ալ պատանդ թողլով: Սակայն Լեւոն Կիլիկիա վերադառնալով պատերազմի ձեռնարկեց, տուած քաղաքները ետ առաւ և ստիպեց իր հակառակորդը որ իր որդին ալ ազատ ձգէ ու հաշտուի իրեն հետ:

Իր քաջագործութիւններուն համար, Լեւոն եւրոպացի ասպետներէն «Տաւրոսի Առիւծ» տիտղոսը ստացաւ:

Բիւզանդիոնի Յովհաննէս-Կոմնենոս կայսրը ուզելով Անտիոքը իր իշխանութեան ենթարկել՝ պատերազմի եկաւ: Անտիոքցիք Լեւոնի օգնութեան դիմեցին: Սա հայ և եւրոպացի զօրքերով գնաց պաշարեց Սելեւկիան, որ Յունաց կը պատկանէր: Ասիկա սխալ մըն էր, որովհետեւ, կայսրը, Կիլիկիա մտաւ և դիւրութեամբ գրաւեց Ատանա, Տարսոն և Մամեստիա քաղաքները ու գնաց պաշարեց Անարզաբան: Հայերը քաջութեամբ դիմադրեցին, կրակցած երկաթներով այրելով թշնամիին բարան գործիքները: Կայսրը պաշարումը վերջնելու վրայ էր, երբ իր որդին խորհուրդ տուաւ իրեն մեքենաները կառով ծեփել: Այս հնարքով Յոյները յաջողեցան քանդել պարիսպները և ներս մտնել:

Անարզաբան գրաւելէ յետոյ, կայսրը գնաց պաշար

րեց Վահկան ուր կեդրոնացուցած էր Լեւոն իր ուժը: Բերդին պաշտպանութիւնը կը վարէր Կոստանդին քաջ իշխանը, իսկ Լեւոն ինքը քաջուած էր լեռները: Դաշնակից Անտիոքցիք փութացին Լեւոնի օգնութեան, սակայն կայսրը բանակ մը ղրկելով Անտիոքի վրայ՝ ստիպեց դաշնակիցները վերադառնալ իրենց երկիրը պաշտպանելու: Կայսրը, այս կերպով, տկարացնելով երկու կողմերը, դիւրութեամբ տիրեց անոնց: Անտիոք ճանչցաւ կայսեր գերիշխանութիւնը, իսկ Կոստանդին չկրնալով երկար դիմանալ, անձնատուր եղաւ և երբ շղթայակապ նաւ դրուեցաւ Պոլիս դրկուելու համար, հերոս իշխանը, իր ծառաներուն օգնութեամբ, չըլթանելէն տրձակուելով, սպաննեց իր պահապանները և ծովը նետուելով ցամաք ելաւ: Սակայն մատնութեամբ նորէն բռնուեցաւ:

Իսկ Լեւոն պաշարէ, զուրկ և անօգնական, ստիպուեցաւ յանձնուիլ: Կայսրը զայն իր Ռուբէն և Թորոս որդիներուն հետ Պոլիս տարաւ ու բանտարկեց: Վայրագարար նախ աչքէ, ապա կեանքէ զրկեց Ռուբէնը, որուն ցաւին չգիմանալով Լեւոն, մեռաւ բանտին մէջ:

Կիլիկիոյ Յունաց ձեռքը մնաց ութը տարիի չափ, և ենթարկուեցաւ անոնց բռնութեան և հալածութիւն: Անոնք կողոպտեցին նոյնիսկ Հայոց եկեղեցիներն ու վանքերը:

ՀԱՐՑՈՒՄՆԵՐ.— Ի՞նչ պիտի ըլլար ասկէ յետոյ Ռուբինեան իշխանապետներուն նպատակը: Ի՞նչ գործեր տեսաւ Թորոս Ա.: Ո՞ր տեղերը գրաւեց Լեւոն Ա.: Ի՞նչ պատերազմներ մղեց եւ ի՞նչ արդիւնք ծնւք բերաւ:

ԴԱՍ Ի.

ԹՈՐՈՍ Բ. ՄԼԵՀ ԵՒ ՌՈՒԲԷՆ

(1145—1185)

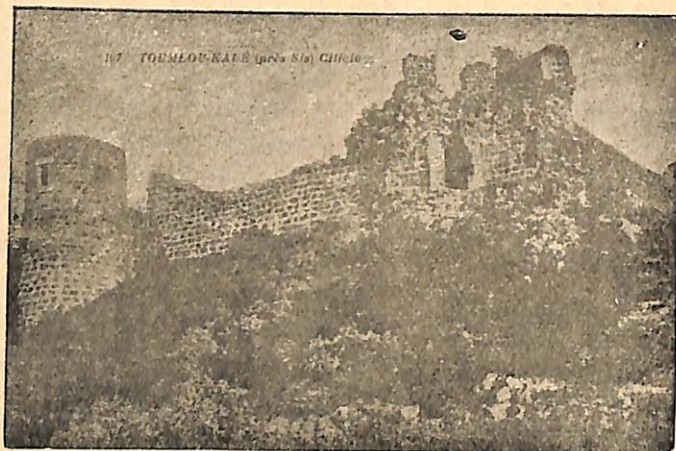
Թորոս Բ. (1145—1168).— Տիրելով Կիլիկիոյ, Յոյները չկրցան զայն պաշտպանել: Երկիրը ոտնակոխ եղաւ լատին և թուրքմէն իշխաններու կողմէ:

Այդ միջոցներուն Թորոս բանտէն արձակուած և կայսեր բանակը մտած ըլլալով, նաւով Պոլսէն փախաւ Անտիոք, ուր աջակցութիւն գտնելով, 120 հոգիով եկաւ Կիլիկիոյ և ինքզինքը յայտնեց հայ քահանայի մը: Ծուռով իր չուրջ հաւաքուեցան միւս իշխանները և Եդեսիոյ ապաստանած իր Մլեհ ու Ստեփանէ եղբայրները:

Թորոս, 10,000 զօրքով գրաւեց Վահկա, Սիմանակլա, Առիւծ բերդերը՝ լեռնային մասերու մէջ, իսկ Ատանա, Անարգարա, Թիլ և Մամեստիոյ քաղաքները՝ դաշտային մասին մէջ, ջարդելով ու փախցնելով Յոյները:

Յունաց Կիւ-Մանուէլ կայսրը Անդրոնիկոս զօրապետը ղրկեց Կիլիկիոյ վերագրաւելու: Սա եկաւ պաշարեց Մամեստիոյ ուր կեդրոնացած էր Թորոս, առանց բաւականաչափ ուժ ունենալու: Ուստի յայտնեց Անդրոնիկոսի թէ կը ճանչնայ կայսեր գերիշխանութիւնը, եթէ կայսրը ճանչնայ Հայոց իրաւունքները: Ամբարտաւան Անդրոնիկոս պատասխանեց. «Կայսեր հրամանն այս է, քեզ կապել շղթաներով և հօրդ պէս Պոլիս տանիլ»: Թորոս, զայրացած, անձրեւոտ գիշեր

մը, երբ Անդրոնիկոս կերուխումով գրողած էր, սաստիկ յարձակում մը գործեց թշնամիին վրայ, սոսկալի կոտորած մը տուաւ և փախցուց, գերի բռնելով շատ մը յոյն իշխաններ, Կայսրը ուղեց փրկագին վճարելով ազատել իր իշխանները, Թորոս առաջարկեց իբր գեսպան եկողներուն, որ իրենք որոշեն իրենց իշխանե-

Հեթումի բերդին աւերակները

րուն արժէքը, որովհետեւ, ըստ, եթէ ինծի համար արժէք մը ունենային չէի վաճառեր զանոնք, բայց եթէ կայսեր պիտանի են՝ թող վճարէ և առնէ։ Այս կերպով, դեսպանները ստիպուեցան որոշել ծանր փրկագին զոր Թորոս Յունաց իսկ ներկայութեանը բաժնեց իր ընկերներուն։ Երբ Յոյները, զարմացած, այս բանին պատճառը հարցուցին, Թորոս պատասխանեց ժպտելով. «Այսպէս կը վարձատրեմ զինուորներս, որպէսզի ուրիշ անգամ մըն ալ գերի բռնեն ձեր իշխանները»։ Այս գերիներուն մէջ էր նաեւ Օչին՝ Լամբրոնի տէրը, ներ-

սէս Լամբրոնացիին հայրը՝ որ իր փրկագինին կէսը՝ 20,000 ոսկի տուաւ, և միւս կէսին համար ալ իր Հեթում որդին պատանդ ձգեց Թորոսի քով։ Հեթում, Թորոսի քով մեծնալով այնքան սիրելի եղաւ անոր, որ յետոյ Թորոս զայն իրեն փեսայ ըրաւ՝ տուգանքին քսորդը օժիտ հաշուելով և Լամբրոն զոհեց, յունասէր այդ իշխանական տունը իրեն կապելու յոյսով։

Թորոս, յետոյ, ծանր պարտութեան մը ենթարկեց Հալէպի Նուրէտտին սուլթանը, որ կ'սպառնար թէ՛ Սուրիոյ, թէ՛ Պաղեստինի քրիստոնէայ իշխանութիւններուն և թէ, նոյնիսկ, յունական կայսրութեան։

Հակառակ ասոր սակայն, Մանուէլ Կայսրը Թորոսի դէմ գրգռեց Գոնիայի Մագսուտ սուլթանը, որ երկու անգամ յարձակեցաւ Կիլիկիոյ վրայ, բայց պարտուեցաւ։

Կայսրը, այս անգամ, Թորոսի դէմ գրգռեց Անտիոքի Ռէնո-տը-Շաթիյեօն իշխանը, որ չկրցաւ բան մը ընել, ու երբ սա, թշնամանալով կայսեր հետ, յարձակեցաւ Կիպրոսի վրայ, ստիպուեցաւ հաշտուիլ Թորոսի հետ։

Կայսրը, անկէ յետոյ, անձամբ եկաւ Կիլիկիա Թորոս, յանկարծակիի եկած, քաջուեցաւ լեռներէ Սակայն Մանուէլ տեսնելով որ դիւրութեամբ պիտի չկրնայ հասնիլ իր նպատակին, Երուսաղէմի թագաւորին միջնորդութեամբ, հաշտուեցաւ անոր հետ, հրովարտակով մը զայն ճանչցաւ Կիլիկիոյ տէրը և անոր տուաւ «Պանսեպաստոս» տիտղոսը, իրեն պահեց միայն Անարզաբան և Մամեստիան, այս վերջինի մէջ յոյն իշխան մը պատանդ ձգելով։

Թորոս քանի մը անգամ օգնեց խաչակիր իշխաններուն՝ Նուրէտտինի դէմ։ Այս կռիւներու ժամանակ Թորոսի եղբայրը Ստեփանէ, Մարաշի կողմերը կարգ-

մը տեղեր գրաւելով յոյներէն և թուրքերէն կ'ուզէր նոր հայ իշխանութիւն մը կազմել: Տարսնի յոյն կառավարիչը, նախանձելով, նենգութեամբ սպաննեց հայ իշխանը, ողջ ողջ խաչելով: Այս բարբարոսութեան վրայ Թորոս ջարդել տուաւ իր տէրութեան մէջ բնակող Յոյները: Քիչ կը մնար պատերազմը նորէն պիտի արծարծուէր եթէ Երուսաղէմի թագաւորը չմիջնորդէր:

Մլեհ (1169—1174).— Թորոս իրեն յաջորդ նշանակած էր իր որդին՝ Ռուբէնը: Սա անշափահաս էր և իրեն խնամակալ կարգուած էր Թորոսի աները՝ Թովմաս Պայլ:

Օգտուելով այս վիճակէն, Մլեհ մեծ տակնուվրայութիւն մը տառջ բերաւ երկրին մէջ՝ իշխանութեան տիրանալու համար: Ան մեծցած էր անկիրթ և անսանձ: Ատեն մը Տաճարական Ասպետներու կարգը մըտած էր, յետոյ մահմէտականութիւնը ընդունած և Թուրքմէններու հետ Կիլիկիա արշաւած էր: Իր եղբոր կեանքին դէմ դաւած ըլլալով բռնուեցաւ Թորոսէն ու ներուեցաւ: Ի վերջոյ Հալէպի Նուբէտտին սուլթանի սիրելին ու խորհրդականը հղած էր:

Թորոսի մահէն ետք, Մլեհ Կիլիկիա մտաւ, բայց Հայերը, Խաչակիրներու օգնութեամբ, զինքը վռնեցին: Բայց երբ Նուբէտտին Հայոց դաշնակիցներուն երկիրները արշաւեց՝ զանոնք ետ դարձնելու համար, Մլեհ մահմէտական զօրքով նորէն Կիլիկիա մտաւ և տիրացաւ իշխանութեան: Իր իշխանութիւնը բռնութեանց շարք մը եղաւ: Հալածեց իրեն հակառակորդ կարծածները և եկեղեցականները: Թովմաս Պայլը փախաւ Անտիոք, իսկ փոքրիկն Ռուբէն տարին Հռոմկոյ, Ներսէս Շնորհալիի քով, ուր սակայն դաւով սպաննուեցաւ:

Մլեհ թշնամական վերաբերում ունեցաւ նաեւ Խաչակիրներուն դէմ, զորոնք կ'առէր, մինչ Նուբէտտինի հետ եղբայրական սիրով կապուած էր: Ան նոյնիսկ անգամ մը կողոպտեց Երուսաղէմի թագաւորին դեսպանները, որոնք Կիլիկիայէն անցնելով Պոլիս կ'երթային, ձգելով որ գրեթէ մերկ շտրունակեն ճամբանին:

Նուբէտտինի հետ միաբանած պատերազմեցաւ նաեւ Յունաց դէմ և երկու անգամ յաղթեց անոնց:

Եթէ Մլեհի քաղաքականութիւնը ըլլար միանգամընդմիշտ հեռանալ Խաչակիրներէն ու համաձայնիլ չըրջակայ մահմէտական սուլթանութեանց հետ, անշուշտ խելացիութիւն պիտի սեպուէր: Բայց ան փոփոխամիտ էր և բռնակալ ու տառապեցուց իր իսկ ժողովուրդը: Այս պատճառաւ ալ դաւով սպաննուեցաւ:

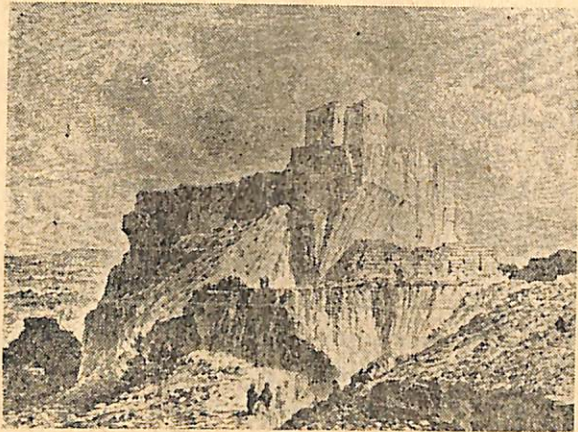
Ռուբէն Կ. (1174—1185).— Ստեփանէի որդւոյն՝ Ռուբէնի իշխանութեան շրջանը բաղդատաբար հանգիստ անցաւ, ինքն ըլլալով մարմնապէս և սրտով գեղեցիկ ու բարի մարդ մը, քով պատերազմիկ և վեհանձն:

Ռուբէն միայն մէկ անգամ ստիպուեցաւ զէնքի զիմել Լամբրոնի իշխան Հեթումին դէմ, որ իր նախորդներուն պէս Յունաց կուսակից կը մնար, թշնամի էր Ռուբինեաններուն և վռնտած էր նոյնիսկ իր կրնը: Մլեհն իսկ ուզած էր պատժել Հեթումը՝ բայց չէր յաջողած: Ռուբէն գնաց պաշարեց Լամբրոնը: Հեթում իրեն օգնութեան կանչեց Անտիոքի իշխանը (Պեմուշը) որ, ճաշի հրաւիրելով Ռուբէնը, խորդախութեամբ բռնեց ու բանտարկեց զայն: Սակայն Ռուբէնի եղբայրը՝ Լեւոն, սաստիկ պաշարեց Լամբրոնը և ստիպեց Հեթումը որ ազատ արձակել տայ Ռուբէնը:

Իր կեանքին վերջին տարիները Ռուբէն իշխանու-

Թիւնը Լեւոնի յանձնեց և ինք վանք մը քաշուելով հոն մեռաւ 1185ին:

ՀԱՐՅՈՒՄՆԵՐ. — Թորոս Բ. Իճնայէս վերադարձաւ Կիլիկիա եւ Իճն քրաւ: Իճնայէս վերջացաւ Անդրոնիկոսի արշաւանքը Կիլիկիոյ վրայ: Իճն դեր խաղաց այս պատերազմին մէջ Համբրոնի Օջին իշխանը: Յունաց կայսրը ուրիշ Իճն դժուարութիւններ տուաւ Թորոսի: Իճնայէս վերջացան Հայ-Բիւզանդական կռիւնքը: Իճն էր Ստեփանէի նպատակը եւ Իճնայէս վերջացաւ իր ձեռնարկը: Իճնայէս Մլեհ իշխանութիւնը ձեռք ձգեց եւ ինչեք քրաւ: Իճնայէս անցաւ Ռուբէն Գ. ի իշխանութեան շրջանը:

Համբրոն բերդը

Այս ամրակառ ու անառիկ բերդը կը գտնուի Տորոսի անցքերէն մէկուն մէջ, համանուն գիւղին քովը, Տարսոն քաղաքին հիւսիսը: Յունասէր Համբրոնը միշտ հակառակորդ մնաց Սիսի:

ԴԱՍ ԻԱ.

ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆ

(1199—1375)

ԼԵՒՈՆ ՄԵՓԱԿՈՐԾ (1186—1219)

Հանգամանքներ. — Մօտ 100 տարի անցած էր այն օրէն ի վեր երբ Ռուբէն Ա. հիմը դրաւ Ռուբինեան իշխանութեան: Անցնող այս մէկ դարու ընթացքին Ռուբինեանք ընդարձակեցին իրենց իշխանութեան սահմանները՝ տիրելով Լեւոնային և Դաշտային Կիլիկիոյ, մաքրեցին զայն օտար բնակչութենէ ու բաւական հարստութիւն և ուժ ամբարեցին դիմադրել կարենալու համար շրջակայ զօրաւոր թշնամիներուն:

Հիմա պէտք էր աւելի հաստատուն ձեւ մը տալ այս նոր պետութեան և օժտել զայն օրէնքներով և կարգաւորքով:

Այս գործը վիճակեցաւ, Ստեփանէի կրտսեր որդին Լեւոնին, որ Կիլիկիոյ վերջին պարոնը և առաջին թագաւորը եղաւ:

Իր եղբօր իշխանութեան սկիզբը, Լեւոն իր վրայ կապած հրաւիրելով թէ կ'ուզէ անոր տեղը գրաւել, ժամանակ մը Բիւզանդիոն գնաց, ուր արժանացաւ պատիւներու, ու երբ վերադարձաւ եղաւ եղբօրը ուղբազուկը և կարգուեցաւ տէր Կոպանի:

Քաջ ռազմագէտ, արիասիրտ և խորագէտ, որ պա-

տերազմներու մէջ «առիւծի պէս կը մռնչէր», Լեւոն, Կիլիկեան շրջանի մեր ամենամեծ թագաւորը եղաւ և անջնջելի յիշատակ մը ձգեց մեր պատմութեան մէջ, արժանանալով Մեծագործ տիտղոսին: 37 տարեկան էր երբ իշխանական գահը բարձրացաւ:

Լեւոն Մեծագործ

Իր երկարատեւ իշխանութեան գլխաւոր նկարագիրն է.

1. Իշխանապետութենէ թագաւորութեան բարձրացում:
2. Հաստատուն օրէնքներու և կարգ ու սարքի սահմանում:
3. Երկրին սահմաններուն ընդարձակում:

Այս նպատակներուն իրագործման համար Լեւոն ի գործ դրաւ ամէն միջոց, ներքին կամ ոչ: Ան կը բաղձար մինչեւ իսկ ըո՛ւն Հայաստանի թագին:

Լեւոն, իր իշխանութեան սկզբի տարիները, նախ փորձեց զինակցիլ Յունաց հետ և կայսրէն ընդունիլ թագը: Սակայն, մէկ կողմէն Յունաց անգթութիւնն ու մոլեռանդութիւնը և միւս կողմէն Հայոց ատելութիւնը դէպի Յոյները, արգելք եղան իր նպատակին իրագործման և Լեւոն իր աչքը դարձուց դէպի Եւրոպա, քանի որ միւսիւրման երկիրներէ շրջապատուած, Կիլիկիան իր ուժերով պիտի չկրնար երկար ատեն դիմանալ: Ասիկա Եւրոպայի ալ նպատաւոր էր, արեւելքի Լատին իշխանութիւնները պաշտպանելու տեսակէտէն:

Տէր հզօր բանակի մը, Լեւոն նախ գործ ունեցաւ Թուրքմէներու Ռուստէմ սուլթանին հետ, որ մինչեւ Սիս մայրաքաղաքը հասած էր, ուր և գտաւ իր մահը:

Խաչակրաց Գ. արեււանգը — Մինչ Կիլիկիա Լեւոնի իշխանութեան տակ խաղաղ շրջան մը կ'ապրէր, իր շուրջը մեծամեծ դէպքեր տեղի ունեցան: Եգիպտոսի հռչակաւոր սուլթանը, Սալահ-էտ-Տին, տիրելէ յետոյ Սուրիոյ, Անտիոքի, Միջագետքի և Պաղեստինի մէկ մասին, կ'սպառնար Երուսաղէմի թագաւորութեան: Երուսաղէմի Գուրտոն Լուսինեան թագաւորը անոր դիմաց ելաւ և պարտուելով գերի ինկաւ: Սուլթանը սուրէ անցնել տուաւ ըսոր ասպետները և Սողոմոնի տաճարին վրայ Մուհամմէտի դրօշը բարձրացուց (1186):

Այս լուրը ցնցեց Եւրոպա: Զեւոնրկուեցաւ նոր ու մեծ խաչակրութեան մը, որուն գլուխը կեցան Գերմանիոյ Ֆրէտէրիկ Շիկամօրուս կայսրը, Անգլիոյ Ռիչարտ Առիւծասիրտ և Ֆրանսայի Փիլիպպոս-Օգոստ:

տոս թագաւորները, ինչպէս նաեւ բազմաթիւ իշխաններ, անհամար զօրքով: Պրէտէրիկ, խաչակիր բանակին պետը, Գոնիայի սուլթանը ջախջախելէ յետոյ, իր յոգնած և պաշարէ զուրկ բանակին համար դիմեց Լեւոնի օգնութեան, խոստանալով անոր արքայական թագ: Առիթը նպաստաւոր էր Լեւոնի՝ իր նպատակին հասնելու համար, ուստի օգնեց խաչակրաց բանակին ամէն կերպով: Սակայն կայսեր անակնկալ մահը Կալիկադոնոս գետին մէջ, ժամանակ մը յետաձգեց Լեւոնի մեծագոյն բողձանքին իրականացումը: Ատիկա իրականացաւ Պրէտէրիկի յաջորդ Հենրիկոս Զ-ի կողմէ, որ խորհրդակցելէ յետոյ Պապին հետ, անոր ղրկեց թագ և դրօշակ, այս վերջինը առիւծանիշ, իբր խորհրդանշան Լեւոն անուան:

Թագադրութեան հանդէսը տեղի ունեցաւ 1199 Յունուար 6, Ծննդեան տօնին օրը, Տարսոնի Ս. Սոփիա տաճարին մէջ: Թագը արքային ներկայացուց Պապին ներկայացուցիչը, իսկ օծումը կատարեց Գրիգոր Ապիրատ կաթողիկոսը: Լեւոն առաւ, «Լեւոն Ա., չորհիւ Հռոմէական կայսեր, թագաւոր Հայաստանի տիտղոսը»: Սակայն քիչ յետոյ ան ինքզինքը անուանեց թագաւոր Հայոց, cնորհօֆն Աստուծոյ:

Թագադրութեան հանդէսին ներկայ էին Յունաց մետրապօլիտը, Ասորւոց պատրիարքը, 15 Հայ եպիսկոպոսներ և 39 Հայ իշխաններ և խաչակիր ասպետներ:

Ամէն կողմէ խնդակցութեան դեսպաններ եկան Կիլիկիա: Եւրոպայի իշխանները, կայսրը և նոյնիսկ Պաղատաի ամիրապետը խնդակցութեան դեսպաններ և ընծաներ ղրկեցին Լեւոնի:

Այս եղանակներէն շատ գոհ չէր սակայն Յունաց Ալեքսիս Գ. կայսրը, որ ուզելով Լեւոնը զտտել կաթո-

լիկ արեւմուտքէն, անոր ղրկեց թագ մը և համակ մը ուր կ'ըսէր. «Մի՛ դնե՛ր զլուխդ Հռոմայեցիներէն բնդունած քագդ, այլ մերինը, որովհետեւ դուն մեզի աւելի մօտ ես քան Հռոմին»:

Լեւոն Մեծագործի ոսկի դրամը

Լեւոն Ա.ի պատերազմները.— Լեւոն իր իշխանութեան 12 տարիները անցուց վէճի և պատերազմներու մէջ՝ Անտիոքի իշխանութեան հետ, սկսեալ իր թագադրութեան ժամանակէն:

Վէճին պատճառը հետեւեալն էր.—

Իր եղբոր՝ Ռուբէնի վրէժը լուծելու նպատակաւ, Լեւոն խաբէական միջոցաւ բանտարկած էր Անտիոքի Պեմոնդ Գ. իշխանը, յետոյ, ուրիշներու միջնորդութեամբ ազատ արձակած էր զայն, ետ առնելէ յետոյ անոր Ռուբէնէ յախշտակած վայրերը և Ռուբէնի աղջիկներէն մին՝ Ալիսը՝ կին տալով անոր Ռէյմոնդ որդւոյն, պայմանաւ որ, եթէ արու զաւակ մը ունենան՝ անոր անցնի Անտիոքի իշխանութիւնը: Լեւոն ինք արու զաւակ չունենալով, կը մտածէր, այս կերպով, Անտիոքն ու Կիլիկիան իրարու միացնել և կազմել զօրաւոր թագաւորութիւն մը: Սակայն Ռէյմոնդ չուտ մեռաւ և իր

եղբայրը Պեմունդ Դ., որ Տրիպոլսոյ կոմսն էր, կարեւորութիւն չտալով ոչ դաշինքին ոչ ալ երդումներուն իր հօրը, յափշտակեց Անտիոքը: Լեւոն արշաւեց Անտիոքի վրայ, գրաւեց զայն և Ռուբէնը գահին վրայ վերահաստատելով վերադարձաւ Սակայն Պեմունդ հարէն գրաւեց Անտիոքը և Լեւոնի դէմ հանեց Հալէպի սուլթանը, որ յաղթուեցաւ: Լեւոն պատերազմը շարունակելով մէկտեղ յափշտակիչին դէմ, խնդիրը յանձնեց Պապին քննութեան: Սա երկու մեծ կրօնաւորներ վրկեց քննութեան համար: Ասոնցմէ մին կաշառուելով անարդար հանեց Լեւոնը: Այս անարդարութիւնը զայրացուց Լեւոնը, որ Կիլիկիայէն վաճառելէ յետոյ Տաճարական տապանները, Անտիոքի և Տրիպոլսոյ իշխանները շղթայեց ու բանտարկեց և առանց սպասելու նոր քննութեան, գնաց պաշարեց Անտիոքը, գրաւեց զայն և մեծ հանդիսութեամբ Ռուբէնը անգամ մը եւս նըստեցուց իր գահուն վրայ, Գերման կայսրէն ալ զայն թաղաւոր հռչակելու խոստումը առաւ:

Անտիոքցիներու հետ Լեւոնի ունեցած վէճին մէջ հետեւեալ դրուագը հետաքրքրական է.—

Տեսանք թէ Անտիոքի իշխանը Պեմունդ Դ. 1182ին դուռնաճանութեամբ դարանի մէջ ձգած և գերի բռնած էր Կիլիկիոյ իշխան Ռուբէն Դ.: որ եղբայրը և նախորդն էր Լեւոն Ա.ի:

Վէճին առարկան էր տիրապետութիւնը սահմանակից կարգ մը վայրերու, սկսելով Կասթոնի դղեակէն մինչեւ Այասի ծոցը, Ճիհունի գետաբերանը:

Պեմունդ Ռուբէնը արձակելով իրեն պահած էր այս վիճելի վայրերը:

Պեմունդ իր առաջին երկու կիներէն զատուելով ամուսնացած էր Պուրցէի տիրոջ քննիին Սիպիի հետ որ վատագի մըն էր և իր ամուսինը կը ծախէր իր թըշ-

նամիներուն: 1188ի իսլամական արշաւանքին առեն ֆրանկները կը լրտեսէր և կը մատնէր Սալահ-էտ-Տինին, գաղտնի լուրեր կը ղրկէր Սուլթանին, զայն տեղեակ պահելով քրիստոնեայ բանակին ծրագիրներուն և փոխարէն ընծաներ կ'ընդունէր անկէ:

1194ին Սիպիլ, որ մատնիչութիւնը արիւնին մէջ կը կրէր, յանձնուեցաւ Կիլիկիոյ հայ իշխանին՝ Լեւոնի: Անոր օժանդակութեամբ, Լեւոն, հիմա պիտի կըրնար եղբօրը կրած վնասին վրէժը առնել Պեմունդէն:

Լեւոն կը խոստանար զինքը կնութեան առնել, եթէ ան օգնէր իրեն մէջտեղէն վերցնելու ամուսինը: Ուստի, Սիպիլի դրդումով, խրախճանական հանդիպում մը կազմակերպուեցաւ Անտիոքի և հայկական արքունիքներուն միջեւ Կասթոնի աղբիւրին մօտ, գեղեցիկ վայր մը, սքանչելի ծառերով և աղուոր մարմանդներով: Սիպիլ իր հետ բերած էր, իր ամուսնոյն հետ, Անտիոքի ազնուականութեան ծաղիկները, ինչպէս նաեւ ուրիշներ, այնպէս որ Անտիոքի մէջ մնացին միայն Պեմունդ անդրանիկ որդին իշխան Ռէյմունդ և պատրիարք էյմըրի: Իրաւ է թէ եկողներուն բազմութիւնը աւելի կը դժուարացնէր պատրաստուած դաւադրութիւնը: Լեւոն փոփաք յայտնեց աւելի մտերմօրէն խօսիլ Պեմունդի հետ, նոյնիսկ Կասթոնի դղեակին մէջ ուր իրենց ճաշ մատուցուեցաւ: Հազիւ ճաշը աւարտած էր, Լեւոն, որ Սիպիլի մեղսակցութեամբ զօրքեր տեղաւորած էր ամրոցին մէջ, Պեմունդ գերի բռնեց: Իշխանը մատնութիւնը հասկնալով ըսաւ. «Ի՞նչ է աս, Լեւոն, գերի՞ բռնեցիր զիս»: Եւ անիկա պատասխանեց. «Այո՛, և դուք կը յիշէք թէ ի՞նչպէս եղբայրս Ռուբէնը Անտիոք ճաշի հրաւիրելով գերի բռնեցիք և բանտարկեցիք»: Լեւոն աւելցուց որ Պե-

մոռնողը միայն մէկ պայմանով ազատ պիտի թողուէր, այն է Անտիոքը իրեն յանձնելով:

Պեմոռնդ, ճարահատ, պաշտօն յանձնեց իրեն ընկերացող երկու պարոններուն երթալ Անտիոք և քաղաքը յանձնել հայ զօրաց, որոնց կը հրամայէր Հեթում Սասունի, եղբոր որդին Լեւոնի: Երբ զօրքը հասաւ քաղաքին Սէն Հիւէր եկեղեցիին առջեւ, հայերէն մին գոչեց. «Ատիկա անձանթ սուրբ մըն է և եկեղեցին պէտք էր կոչել Ս. Սարգիս»: Ասկէ աւելի բանի մը պէտք չմնաց ըմբոստացնելու լատին պարոնները որոնք քիչ առաջ համակերպած էին իրենց ճակատագրին: Գանուելով այն գաղափարին հանդէպ որ իրենց բարի սուրբին տեղը պիտի բռնէր արեւելեան սուրբ մը, անոնք ըմբոստացան: Հասարակ շտեմարանապետ մը ամօթահար ըրաւ զիրենք գոչելով. «Տես՛րք, ինչպէս կ'ընդունիք խայտառակութիւնը որով Անտիոք մեր իշխանէն և ժառանգորդէն առնուի և յանձնուի այս վատ Հայերուն»: Եւ սկսան քարկոծել հայը որ տնարգած էր Սէն Հիւէրը:

Անմիջապէս Անտիոքի բոլոր լատինները զէնքի դիմեցին, դուռներուն տէր դարձան և արտաքսեցին հայ պահապանները: Յետոյ հաւաքուեցան Ս. Պետրոսի Մայր Տաճարը էյմըրի պատրիարքին նախագահութեան տակ և համաձայնելով գտցին գտան Պեմոռնդ որդին Ռէյմոնդը և զայն իրենց տէր հռչակեցին մինչեւ իր հօրը գերութենէն ազատուամը:

Հեթում, որ իր բանակովը դուրսը կ'սպասէր հանդիսաւոր մուտք գործելու համար քաղաք, խոհեմութիւն համարեց չպնդել:

Լեւոն ինք ալ Կասթոնէն Կիլիկիա մեկնեցաւ իր հետ տանելով գերի Պեմոռնդը, զոր բանտարկեց Սիւրի միջնաբերդին մէջ:

Սակայն պարտուած ասպետները նորէն հանդարտ չկեցան և Լեւոնի դէմ գրգռեցին Գոնիայի Իզզէտին Քէյքսուզ սուլթանը, որ Կիլիկիա արշաւեց և Լեւոնէ տուրք պահանջեց: Լեւոն պատրաստ չըլլալով, իր մարդոցը պատուիրեց որ սուլթանին դեսպանները քանի մը օր հոս հոն զբաղեցնեն: Մինչ այդ՝ ինք բանակ մը կազմակերպելով յանկարծ սուլթանին վրայ դիմեց — երբ սա իր դեսպաններուն վերադարձին կ'սպասէր անհոգ — յաղթեց ու անոր պահանջածէն աւելի տուրք դրաւ վրան:

Իզզէտին անգամ մը եւս մտաւ Կիլիկիա ու պաշարեց Կապան բերդը: Լեւոն հիւանդ ըլլալով երկու զօրապետներ զրկեց բերդը պաշտպանելու, որոնք սակայն խաբուելով սուլթանի սուտ փախուստի խողէն, դուրս ելան բերդէն ու յաղթուեցան, իրենց մէջ ալ արդէն գժտութիւն ինկած ըլլալով: Կտրիճ արքան, բանակով մը մտաւ սուլթանին երկիրը և տակն ու վըրայ ըրաւ զայն, ստիպելով յարձակողը իր երկիրը վերադառնալ, հաշտութիւն կնքել ու գերիները փոխանակել:

Լեւոնի հակառակորդները դեռ ուրիշ դժուարութիւններ ալ հանեցին: Լեւոն այցելութեան գացած էր Կիպրոսի թագաւոր Ամօրիին՝ որ իր աներն էր: Վերադարձին՝ հակառակորդներէ պաշարուեցաւ ծովու վըրայ: Լեւոն ետ դարձաւ և բազմաթիւ նաւերով դաւադիրներուն վրայ յարձակեցաւ, գլխաւորները ծով նետել տուաւ և յաղթանակով մտաւ Կիլիկիա, ուր այս անգամ իրմէ ապստամբած էր Լամբրոնի Հեթում իշխանը: Լեւոն Հեթումը որդւոյն հետ իր քով կանչեց, զանոնք բանտարկեց և Լամբրոնի ալ զրաւելով իր մօրը յանձնեց:

Լեւոն 34 տարի թագաւորելէ յետոյ մեռաւ, խոր

սուգի մատնելով երկիրը: Անոր օրով Կիլիկիոյ սահմանները հասած էին՝ արեւելքէն Նփրատ, հիւսիսէն՝ Սալամոթա, արեւմուտքէն՝ Կալիկադոնոս գետերը և Միջերկրական ծովը, հարաւէն՝ Սուլթան-Սու, մինչեւ Հոռմկլա, Այնթապ և Իսոս քաղաքները (իսքէնտէրուն):

Եւ լեւոնի հարազատ ստորագրութիւնը

Լեւոնի հարազատ ստորագրութիւնը

ՀԱՐՑՈՒՄՆԵՐ. — Ի՞նչ վիճակի մէջ էր Կիլիկիան երբ Լեւոն Մեծագործը իշխանութեան գլուխ եկաւ: Ի՞նչ կը մնար իրեն ընելիք եւ որո՞նք եղան իր գլխաւոր գործերը:

Ինչո՞ւ տեղի կ'ունենար Խաչակրաց Գ. արշաւանքը եւ Լեւոն ինչպէ՞ս օգտուեցաւ ատկէ:

Ե՞րբ եւ ի՞նչպէս տեղի ունեցաւ Լեւոնի թագադրութեան հանդէսը: Այս առթիւ ի՞նչ գրեց Լեւոնի Յունաց կայսրը:

Ի՞նչ պատերազմներ մղեց Լեւոն եւ որո՞նց դէմ: Ի՞նչ էր Անտիոքի դէմ իր մղած պատերազմներուն պատճառը: Որո՞նք են այդ պատերազմներուն զինուորները եւ ինչպէ՞ս վերջացան անոնք: Ինչպէ՞ս էր Կիլիկիան թագաւորութեան վիճակը երբ Լեւոն մեռաւ:

ԴԱՍ ԻՔ.

ՀԵԹՈՒՄ Ա. (1226—1270)

Պապեռոնեաններու գահակալութիւնը. — Լեւոն իրեն յաջորդ ընտրած էր Ռուբէն-Ռէյմունդը, բայց տեսնելով որ ան չի կրնար իր իշխանութիւնը պահել առանց արտաքին օգնութեան ու նոր խռովութիւններու պատճառ պիտի ըլլայ, վերջէն փոխեց իր կարգադրութիւնը և իրեն թագաւորանդ նշանակեց իր աղջիկը՝ Զապէլ, Կապանի տէր Ատոմ Պայլի խնամակալութեան տակ: Բայց Ատոմ աւագակներէ սպաննուելով՝ խնամակալ եղաւ Պապեռոնի մեծ Պարոնը՝ Կոստանդին Պայլ, Լամբրոնի իշխաններուն ընտանիքէն և Արծրունեաց ցեղէն: Ռուբէն-Ռէյմունդ, դարձեալ Անտիոքէն վաճառած, Խաչակիրներու օգնութեամբ Կիլիկիա մտաւ և Խաչակիրներուն համար, բայց յաղթուելով բռնուեցաւ և բանտի մէջ մեռաւ:

Ապա, Կոստանդին, հայ մեծամեծներու համաձայնութեամբ, Զապէլը ամուսնացուց Տրիպոլսոյ Պեմունդ կոմսի տղուն՝ Փիլիպպոսի հետ: Բայց սա սկսաւ կրօնական վէճեր բանալ, պալատը կողոպտել և հօրը զըրկել, լուսինները առաջ քաշել և Հայոց կարեւորութիւն չտալ, այնպէս որ Կոստանդին ստիպուեցաւ զայն Սսոյ բանտը նետել տալ, ուր ան մեռաւ երկու տարի վերջ:

Կոստանդին, դարձեալ մեծամեծներու հաւանութեամբ, ուզեց Զապէլը ամուսնացնել իր Հեթում որդի-

ւոյն հետ, Զապէլ հակառակեցաւ, փախաւ Սելեւկիա՝ իր մօրը քով, և Կոստանդին ստիպուեցաւ բռնութեան դիմել: 1226ին Հեթում թագաւոր օծուեցաւ, իբրեւ օգնական և զահակից Զապէլի Այս կերպով իշխանութիւնը Ռուբինեաններէն անցաւ Պապեռոնեան ընտանիքին, որ թագաւորեց աւելի քան դար մը և տուաւ 9 թագաւորներ, որոնցմէ Հեթում Ա., Լեւոն Բ. և Հեթում Բ. փայլուն լէմքեր հանդիսացան:

Հեթում Ա.

Հեթում Ա. — Հեթում թագաւորեց 44 տարի և իր գործերովը արժանաւոր յաջորդը եղաւ Լեւոն Ա.ի Իրեն կ'օգնէր իր փորձառաւ հայրը. երկիրը ներսէն խաղաղեցուց, բանակին սպարապետ նշանակեց իր Սմբատ եղբայրը, միւս եղբայրը՝ Մարաշախտ անուանեց. Լամբրոնի Կոստանդին իշխանն ալ «թագադիր և սպայետ» անուանելով իր տեղը վերադարձուց:

Հեթում աշխատեցաւ հաշտ ապրիլ նաեւ դրացի ազգերուն հետ. դաշինք կապեց Գոնիայի սուլթանին

հետ, որովհետեւ Ասորիքի Լատին իշխանութիւնները շատ տկարացեր էին և Կիլիկիա գրեթէ մինակը մնացեր էր մահմետականաց ղէմ:

Թաթարաց արեւանքը. — Երբ Կիլիկիա խաղաղութեան մէջ կը յառաջդիմէր, Ասիոյ կողմէն նոր փոթորիկ մը բարձրացաւ Մոնկոլ Թաթարներու առաջնոր-

Այս խրճիթ-կառերով արեւադ թաթարներ իրենց հետ կը փոխադրէին իրենց բնակիցն ու գոյքը

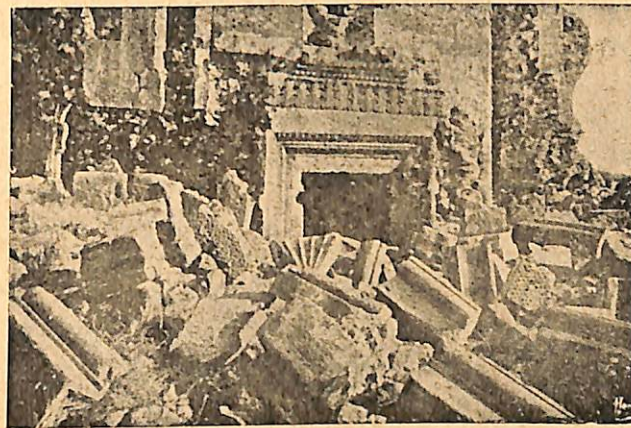
դը, ձէնկիդ խան բոլոր Թաթարները միացուցած, կործանելէ յետոյ Զինական կայսրութիւնը, անցաւ Հնդկաստան և Պարսկաստան, գրաւեց զանոնք, մտաւ Միջագետք և իր զօրավարները զրկեց մինչեւ Հարա-

ւային Ռուսաստան: Ճէնկիզ-Սան կը պատրաստուէր անձամբ Հայաստանի վրայով և կովկաս լեռներէն Եւրոպա արշաւել, երբ մեռաւ 1227ին: Պարսկաստանի մէկ մասին թագաւորը այս պատերազմներուն մէջ մեռած ըլլալով, անոր որդին Ճէլալ-էտ-Տին փորձեց կրկին տիրանալ իր երկրին, բայց յաղթուելով փախաւ Հայաստան և իր պարտութեան վրէժը անպաշտպան Հայերէն առաւ և հասաւ մինչեւ Գոնիայի սուլթանութեան սահմանները: Հեթում, Գոնիայի Ալա էտ-Տին սուլթանը, Ասորիքի իշխանները և ուրիշներ միացած՝ Ճէլալ-էտ-Տինը փախցուցին Կորդուսց լեռները ուր ան սպաննուեցաւ իրեններէն:

Թաթարները Հայաստան կ'աւաւեան և կը կործանեն Անի. — Ճէնկիզ-Սանին յաջորդեց Ուխաթ-Սան, որ հրամայեց իր Զարմաղան գօրապետին շարունակել արշաւանքը: 1236ին Թաթարները մտան Հայաստան և կեդրոնացան Գեղամայ լիճին ափը ու հետզհետէ ջնջեցին Յուդայի և Սելճուքեանց իշխանութիւնները: Զարմաղան դեսպաններ ղրկեց Անի պահանջելով անձնատուր ըլլալ: Անեցիք, վստահ իրենց քաղաքին պարիսպներուն վրայ, սպաննեցին դեսպանները: Անին պաշարուեցաւ, գրաւուեցաւ և ահաւոր կոտորածէ մը ետք կործանուեցաւ, այլեւս չվերականգնելու պայմանաւ (1236), իսկ 1320ին մեծ երկրաշարժ մը լրացուց աւերը:

Թաթար տիրապետութիւնը Հայաստանի վրայ տեւեց 1236—1340: Հուլաւուն-Սանը կարգ ու կանոն հաստատեց երկրին մէջ, աշխարհագիր ըրաւ և 10 տարեկանէն վեր ամէն հայ տուրքի ենթարկեց: Իբր տուրք կ'առնուէր ամէն բան, ձիու պայտէն ու գամէն սկսեալ:

Թաթարները դեռ կռապաշտ էին և շատ հակառակ մանմետականներուն: Իրենց Սանները շատ անգամ կ'ամուսնանային քրիստոնեայ կիներու հետ և ասոնց ազդեցութեան տակ անոնք առհասարակ լաւ վերաբերւեցան քրիստոնեաներուն հետ: Անգութ էին ընդդիմացողներու վերաբերմամբ: Անոնց այս վարմունքը փոխուեցաւ սակայն երբ մանմետական դարձան:

Արեւայազուն մանկանց դամբարանը
Անիի միջաբերդին մէջ

Գաւազօրումի դաւիթներ. — Թաթարները Այրարատէն անցան Բարձր-Հայք, գրաւեցին և այրեցին Կարինը որ Գոնիայի սուլթանին կը պատկանէր: Սա իր ընտանիքը Հայոց արքունիքը ղրկելէ յետոյ Թաթարաց ղէմ գնաց ու պարտուեցաւ: Առնուեցան ու կողոպտուեցան նաեւ Սեբաստիան, Երզնկան և Կեսարիան:

Թաթարները մօտեցան Կիլիկիոյ: Հեթում ընծա-

ներով պատգամաւորներ ղրկեց Բաղուի՝ բարեկամութիւն խնդրելով: Թաթարները պահանջեցին սուլթանին ընտանիքը իրենց յանձնել և Հեթում, երկրին շահուն համար, դէմ գնաց հիւրընկալութեան սովորութեան: Այս պատճառաւ սուլթանը՝ Լամբրոնի օժանդակութեամբ՝ Կիլիկիա մտաւ, բայց Հեթում, Թաթարաց օժանդակութեամբ, դէմ ելաւ և սպաննեց սուլթանը:

Թաթարաց և Հայոց թշնամիները նոյնն էին — մահմետականները: Արդէն թէ՛ Հայերը և թէ՛ եւրոպացիները կ'աշխատէին Թաթարները քրիստոնեայ դարձնել: Հեթում, որոշելով օգտուել այս նոր և հզօր ուժէն, այցելութեան գնաց Մանգու-Սանին անոր մայրաքաղաքը՝ Գարագորում: Ընդունուեցաւ մեծ պատիւներով և կնքուեցաւ մշտնջենական դաշինք մը: Թաթարները յանձն կ'առնէին Հայոց դէմ զենք չվերցնել: Սելուկներու կողմէ Հայերէն գրաւուած վայրերը ետ դարձնել: Հայոց, քրիստոնեայ եկեղեցիները տուրք ազատ պահել եւ Հայաստանի վրայ դիզուած հարկերը քեքեցընել: Իսկ Հեթում կը խոստանար Թաթարաց օգնել անոնց թեմամբներուն դէմ:

Դաւանակից բանակներուն պատերազմները.— Երեք տարի յետոյ, Թաթար բանակը ձեռնարկեց Սուրբ-Երկիրը մահմետականաց ձեռքէն գրաւելու: Հեթում 40,000 հետեւակ և 2000 հեծեալներով միացաւ Հուլաւունի բանակին: Միացեալ բանակը նախ ջախջախեց Գոնիայի սուլթանութիւնը, ապա արշաւեց Պաղատտի ամիրապետութեան վրայ: Պաղատտը գրաւուեցաւ, և փոզոտուեցաւ անոր վերջին ամիրապետը՝ իր երկու որդիներուն հետ: Հիմնադրատակ կործանուեցաւ այս ճոխ քաղաքը, և կոտորուեցաւ բոլոր բնակչութիւնը՝ բացի քրիստոնեաներէն: Դաշնակիցները ապա արշաւե-

ցին Հալէպի սուլթանութեան վրայ, գերի բռնեցին սուլթանը և երկիրը իրենց միջեւ բաժնեցին: Սառանէն մինչեւ Դամասկոս բոլոր քաղաքները անձնատուր եղան և բնակիչները ջարդուեցան: Այս բոլորէն յետոյ, դաշնակիցները Երուսաղէմի վրայ պիտի երթային, երբ Մանգու-Սանը մեռաւ և Հուլաւուն վերադարձաւ իր եղբոր գահը բազմելու: Հեթում գրեթէ միակ մնաց Եգիպտացոց դէմ: Երկրին պաշտպանութիւնը իր Լեւոն և Թորոս որդիներուն յանձնելով, Հեթում նորէն դիմեց Թաթարիստան՝ օգնական զօրք ստանալու: Օգտուելով անոր բացակայութենէն Եգիպտոսի Բիբարս սուլթանը Կիլիկիա մտաւ: Թորոս ինկաւ պատերազմին մէջ, իսկ Լեւոն գերի բռնուեցաւ: Դաշտային բոլոր քաղաքները առնուեցան ու բնակիչները ջարդուեցան: Սուլթանը, յետոյ, Ասորիքի մէջ, ցրուեց Թաթարաց ցիր ու ցան ուժերը, կործանեց Անտիոքը՝ Սալակրաց վերջին իշխանութիւնը:

Երբ Հեթում վերադարձաւ, Եգիպտացիք քաջուած էին և նոր արշաւանքի կը պատրաստուէին: Բայց Հեթում կարողացաւ հաշտուել, խաղաղութեան դաշինք կնքել սուլթանին հետ և ազատել իր որդին, որ երդմամբ խօսք տուած էր յարգել իր հօր ստորագրութիւնը:

Տարի մը վերջ, Հեթում, վաճառ մը քաջուեցաւ և իշխանութիւնը յանձնեց Լեւոնի:

Հեթումի գործը, իր հաճառը, իր թեղը պատմութեան մեջ՝ ըստ օսարեւելու.— Հայ մեծ միապետին ձախողութիւնը Սալակրութեան դախողութիւնն ու եւրոպայի ձախողութիւնն էր: Եթէ Բիբարս կը փայլի 13րդ դարու Իսլամին վերեւ, Հեթումն ալ կը բարձրանայ իր ժամանակի քրիստոնէութեան վերեւ, իր հաշիւներուն մէջ ընդգրկած ըլլալով ամբողջ Ասիան, Բէքի-

նէն մինչեւ Ա.քիւ, և որոշելով մոնկոլեան ընդարձակ եռուզեռին մէջ այն կէտը ուր Արեւմուտքի շահը կը գտնուէր:

Ոչ ոք հասկցած էր իր հանձարը: Ֆրանքները, որոնց մօտենալու աշխատեցան Մոնկոլները, չըմբռնեցին գլխաւոր շահը իրենց համար այդ մերձեցումին: Մոնկոլները, որոնք վայրկեան մը արեւելեան քրիստոնէութեան պաշտպաններն ու փրկիչները ըլլալու յաջողեցան, երես դարձուցին այդ տպերախտ դերէն, Լատիններուն քով միայն անվստահութիւն և թշնամութիւն տեսնելով: Հեթում չէր վախցած ընել Գարագորումի ճամբորդութիւնը քրիստոնէութեան ինպոստ ճամբուն մէջ առնելու համար ձէնկիզխանեան ահագին ուժը: Պատմութիւնը պարտաւոր է ողջունել իր մէջ Միջին Դարու ամենէն յուսաւոր, ամենէն հզօր հանձարներէն մէկը: Հեթում Ա. թագաւորը պիտի մնայ այն անձը որ, եթէ Արեւմուտքը մտիկ ընէր իրեն, կարող եղած պիտի ըլլար ընդհանուր պատմութիւնը ուրիշ կողմ մը դարձնել այն ժամուն երբ Մոնկոլեան երկրաշարժը Ասիոյ մակերեսը տակնուվրայ կ'ընէր:

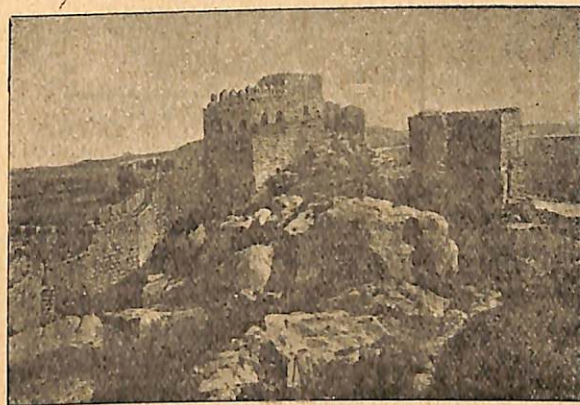
Ինչ որ մեծ Հայը նախատեսած էր, Մոնկոլեան կայսրութիւն մըն էր, տարածուած մինչեւ Սուտան և Թունուզ, պաշտպան երուսաղէմի թագաւորութեան, ինչպէս նաեւ Հայ թագաւորութեան, յուսալով որ այս շփումէն անոնք քրիստոնեայ կը դառնան հետզհետէ, իրենց նեստորական ցեղակիցներուն և հայ ու լատին եկեղեցականներուն ազդեցութեան տակ: Եւ ասիկա թերեւս դժուար չէր, երբ մտածենք Հուլաւունի մասին, որ ամուսինն էր նեստորական Տօքուզ-Պաթունին, կամ Ապաղա-Պանի մասին, որուն կինն էր յոյն Տեսա-բինա-Պաթունը:

Ջախջախումը հայ բանակին, որ միակ պահապանն

էր Ֆրանքներուն, կը ծանուցանէր արդարեւ Ֆրանք տիրապետութեան անկումը հիւսիսային Սուրիոյ մէջ:

ՀԱՐՑՈՒՄՆԵՐ. — Լեւոն Մեծագործ ի՞նչ կարգադրութիւն ըրած էր Կիլիկիոյ զահուն հստար՝ իր կեանքի վերջին օրերուն, ինչո՞ւ: Ինչպէ՞ս Պապեռոնեաններու ձեռքն անցաւ Կիլիկիոյ իշխանութիւնը:

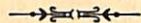
Ինչպի՞սի մէկն էր Հեթում եւ ի՞նչ ուղղութեան հետեւեցաւ: Ի՞նչ զիտէր Թաթարներու մասին. ինչե՞ր ըրին անոնք Հաստանի մէջ եւ ի՞նչ ըրաւ Հեթում: Որո՞նք էին Գարագորումի զաշինքին զլուար կէտերը: Ի՞նչ ըրին անկէ յետոյ դաշնակից բանակները: Հետեւա՞նքը:

Անարզաբա բերդը

ԴԱՍ ԻԳ.

ԼԵՒՈՆ Բ. (1270—1289)

Լեւոն Բ. մեր պատմութեան մէջ կարեւոր տեղ մը կը գրուէ: Ոչ միայն քաջ պատերազմիկ մըն էր ան, այլ նաեւ արիասիրտ պետ մը, վեհանձն թագաւոր մը և ուսումնասէր արքայ մը: Շինեց դպրոցներ և բարեգործական ուրիշ հաստատութիւններ. իր շուրջը հաւաքեց ուսումնական մարդիկ՝ ընդօրինակելու և բողոքական համար հին ձեռագրերը որոնցմէ շատերը կը մնան մինչեւ հիմա:

35 տարեկանին թագաւոր պսակուեցաւ: Թագադրութեան օրը ներում չնորհեց դատապարտաւնեւորուն և նուէրներ բաշխեց աղքատներուն: Հակառակ ասոր սակայն, նախանձոտ հայ իշխանները դաւադրութիւն կազմեցին իր դէմ: Լեւոն բռնեց յանցաւորները, բայց բաւականացաւ միայն անոնց բերդերը գրաւելով:

Սակայն հայ իշխանները նորէն իրենց ապերախտութիւնը ցուցուցին, գրգռելով Բիրարս սուլթանը որ Կիլիկիա արշաւէ: Լեւոն ստիպուեցաւ լեռներ քաշելի և Եգիպտացիք գրաւեցին Մամեստիան ու կոտորեցին բնակիչները: Սիս քաջութեամբ դիմադրեց և մեծ փառ հասցուց թշնամիին, բայց անոնք գրաւեցին Տարսուսը 20,000 մարդ կոտորեցին և 10,000 ալ գերի տարին: Նոյն բախտին արժանացաւ նաեւ Այաս Կիլիկիոյ մեծ և բանուկ նաւագիւտը:

Անկէ յետոյ, Բիրարս, ինք անձամբ Կիլիկիա եկաւ: Բայց այս անգամ հայ իշխանները միտքանցած և Մէմլուքները կիրճերու մէջ քաշելով, ահաւոր ջարդ

մը տուին անոնց: Բիրարս ինք իսկ վիրաւորուեցաւ և Դամասկոս քաջուեցաւ ուր և գտաւ իր մահը: Այս մեծ յաղթանակը սուղի նստաւ սուկայն Հայոց եւս. պատերազմի մէջ ինկան 300 ասպետներ և ձերուհի Սմբատ սպարապետը ծառի մը զարնուելով մեռաւ: Ապագա-Սանը շնորհաւորեց Լեւոնը այս կարեւոր յաղթանակին համար և անոր առաջարկեց իր երկրին կցել Միջագետքը. բայց Լեւոն խոհեմութեամբ մերժեց ընդարձակել իր տէրութեան սահմանները:

Այս դէպքերէն յետոյ Կիլիկիա հանգիստ չունչ մը պիտի քաշէր, երբ նոր պատերազմ մը բորբոքեցաւ Ասորիքի կողմը՝ Եգիպտացուց և Թաթարաց միջեւ: Լեւոն, իբրեւ դաշնակից, օգնութեան գնաց Թաթարներուն ծակատամարտը տեղի ունեցաւ Եմեսիոյ (Հոմս) քով: Լեւոն և Թաթարաց մէկ մասը գեղեցիկ յաղթանակ մը տանելու վրայ էին, երբ Թաթար բանակին հրամանատարը ձգեց ռազմադաշտը ու հեռացաւ, Հայերը մինակ թողլով թշնամիին առջեւ և Լեւոն բաւական նեղութիւններով կարողացաւ Կիլիկիա հասնիլ: Թաթարաց Սանը, նախատելու համար դատաւիճները, հրամայեց որ կնոջ հագուստ հագնին և գլխատեց հրամանատարը, որ իր եղբայրն էր:

Այս պատերազմի մասին հետեւեալ մանրամասնութիւնները հետքըքրական են: Թաթար բանակը ունէր 50,000 զօրք, Լեւոն Բ. 30,000: Լեւոնի հետ էին նաեւ Վրացիները, Յոյները և Ֆրանքները:

Ապագա Սանը հրամայած էր գրաւել Սուրիան և զայն յանձնել քրիստոնեաներուն: Ֆրանքները, որ ամենէն շատ պիտի օգտուէին ասկէ, չատ քիչ թիւով կը մասնակցէին պատերազմին, իրենցմէ շատերը, չհոռակնկալութեամբ համաձայնած ըլլալով թշնամիին հետ:

Եգիպտական բանակի հրամանատարն էր Սուլթան

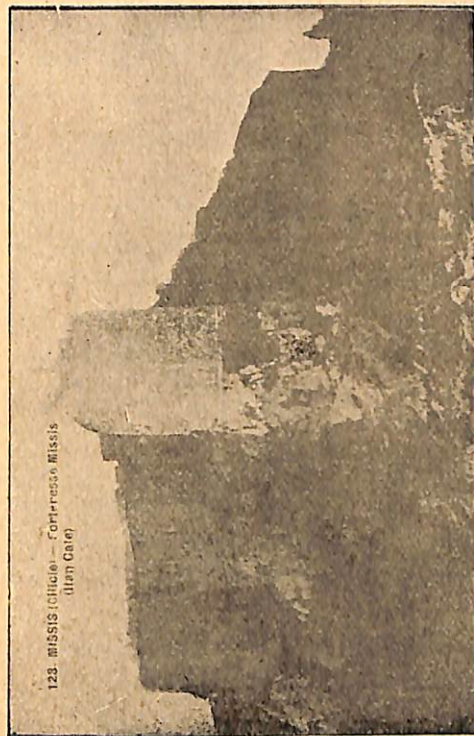
Քաղաքում Իսկ Մոնկոլ բանակին կեդրոնին կը հրամայէր Մանկու, աջ թեւին՝ Հայաստանի թագաւորը՝ Լեւոն:

Մէմլուքներու աջ թեւին հրամանատարն էր Համայի էյուպեան էլ-Մանսուրը. յետոյ կուգային եգիպտական և սուրիական բանակները հրամանատարութեամբ մէմլուք Լաչինի որ 15 տարի վերջ պիտի ըլլար սուլթան Եգիպտոսի Զաի կողմը կը գտնուէր Մոնգոր, նախապէս ապստամբած Քաղաքումի ղէմ, այսօր միացած սնոր, պաշտպանելու համար իսլամութիւնը եգիպտական բանակին կ'օգնէին նաեւ Արարներ և Թուրքմէններ:

Մոնկոլներու աջ թեւը, ուր կը գտնուէր Լեւոն Հայոց, Վրացիներու, Ֆրանք սպաններու և Օյրատ Մոնկոլներու հետ, պարտութեան մասնեց Մէմլուքներուն ձախ թեւը, որ փախուստ տուաւ ամէն կողմ, մինչեւ Դամասկոս, մինչեւ Կազա Բայց այս թեւին Մոնկոլները, իրենց յաղթական հետապնդումին մէջ, յանկարծ պատերազմի դաշտէն հեռացան և վազեցին մինչեւ Հոմա, կողոպտելու համար թշնամի բանակաւորին: Նոյն միջոցին ալ, մոնկոլ բանակին կեդրոնը, ուր վիրաւորուեցաւ Մանկու և ձիէն ինկաւ, նահանջեց և հալածուեցաւ և ասիկա որոշեց օրուան բախտը:

Մոնկոլ պարտութիւնը վերագրելի էր ուղղակի իշխան Մանկուին: Ան թեթեւ վէրք մը ընդունած ըլլալով փախուստի դիմեց դէպի Եփրատ, և պատճառ եղաւ իր ուժերուն ցրուելուն: «Զարհուրեցաւ իբրեւ մէկը որ երբեք պատերազմ տեսած չըլլար»: Առանց պատճառի, յաղթութեան ռազմադաշտէն խոյս տուաւ և լքեց Հայաստանի թագաւորը և սպարապետը որոնք թշնամին կը հալածէին: Երբ Հայաստանի թագաւորը այս յաղթական հետապնդումէն դարձաւ և չգտաւ Մանկուն, շատ զգածուեցաւ:

Սակայն Մէմլուք բանակն ալ այնքան վնասուած էր (ամբողջ աջ կողմը փախուստի մէջ էր), որ Քաղաքումն չհամարձակեցաւ հետապնդել Մոնկոլները: Ասոնք

Սլան Գալէ անարկու բերդը, Դաւթալին Վիլիկիոյ մէջ, Միսիս քաղաքին քովերը

քաշուեցան միւս կողմը Եփրատի որ իրենց արեւմտեան սահմանն էր: Ամենէն դժբախտները եղան Լեւոն Բ. թագաւորին Հայերը, որոնք այնքան քաջութիւն ցոյց տալէ և իրենց թեւովը յաղթութիւնն ալ չահելէ ետքը, Կիլիկիա վերադառնալու համար, պարտաւորուեցան մահմետական Սուրիոյ մէջէն կատարել ցաւագին նահանջ մը, որու ընթացքին տասանորդուեցան, Թուրք-

մէջներու և Գիւրաբերու կողմէ սարքուած ծուղակներէն:

Լեւոն տեսնելով որ Եգիպտացիք զինքը հանգիստ պիտի չձգեն, Թաթարաց հետ իր ունեցած բարեկամութեան պատճառաւ, ուզեց սիրաշահիլ զանոնք: Տառը տարուան, տասը ամսուան և տասը օրուան համար դաշինք մը ստորագրուեցաւ. բայց անիկա շատ անընպաստ էր Լեւոնի համար, որ պարտաւոր էր տարեկան մէկ միլիոն արծաթ դրամ տուրք տալ Եգիպտացւոց:

Իր կեանքի վերջին տարիներուն ծանր դժբախտութիւններ հարուածեցին Լեւոնը: Ան տեսաւ իր կնոջ և երկու զաւակներուն մահը, ապա ժանտախտ մը և անկէ յետոյ սով մը մեծ տւերներ գործեցին իր երկրին մէջ: Թագաւորը քաջասրտութեամբ տարաւ այս փորձութիւնները և պետութեան գանձը գործածեց տառապեալներուն օգնելու:

ՀԱՐՅՈՒՄՆԵՐ. — Ինչպիսի դէմք մըն է Լեւոն Բ. եւ ի՞նչ վերաբերում ունեցան իրեն հանդէպ իր իշխանները: Ի՞նչ աւեր գործեցին Եգիպտացիք Կիլիկիոյ մէջ: Ինչպէ՞ս վերջացաւ անոնց երկրորդ արշաւանքը: Ինչպէ՞ս վերջացաւ Եմեսիոյ պատերազմը եւ ի՞նչ ըրաւ Լեւոն Բ.:

ԴԱՍ ԻԴ.

ՀԵԹՈՒՄ Բ. (1289—1305)

Հեթում Բ. գահ բարձրացաւ աննպաստ ժամանակներու մէջ: Եգիպտացիք կործանած էին Ասորիքի և Պաղեստինի բոլոր Լատին իշխանութիւնները որոնք Կիլիկիոյ դաշնակիցներն էին և անոր զօրաւոր պահակները հարաւի կողմէն:

Եգիպտոսի սուլթանն էր Մէլիք-էլ-Աչրաֆ, որ քրիստոնէութեան ոխերիմ թշնամին էր և կ'սպառնար Կիլիկիոյ: Այս պայմաններու մէջ Կիլիկիոյ գահը բարձրացաւ Հեթում Բ. որ անհաստատ և թոյլ նկարագիր մը ունէր, թէեւ բարի էր, քաջ և «Արեւելքի քրիստոնէութեան վահանը» կը նկատուէր:

Հեթում, իր յոյսը Եւրոպոյի վրայ դրած, բազմիցս դիմումներ կատարեց Պապին և Ֆրանսոյի թագաւորին, բայց ոչ միայն օգուտ մը չտեսաւ, ընդհակառակն փնասուեցաւ և գրգռեց սուլթանը, որ պաշարեց Հռոմկլան, ուր կը նստէին Հայոց կաթողիկոսները, և 33 օրուան պաշարումէ յետոյ առաւ զայն, այրեց սուրբ քաջեց, իսկ կիները, տղաները գերի տարաւ Ստեփաննոս կաթողիկոսին և Լուսաւորչի Աջին հետ: Հեթում տեսնելով որ Թաթարներէն ա'լ յոյս չկայ, Մարաշ և ուրիշ ամուր քաղաքները յանձնելով Էլ-Աչրաֆի յաջորդին, հաշտութիւն կնքեց Եգիպտոսի մէջ ծագած ժանտախտ մը ու սովը նկատուեցան թափուած

Հեթում յաջողեցաւ բռնել ապստամբը և խանին ղըրկել: Իսկ տսիկա պատճառ դարձաւ Թաթար-եգիպտական նոր պատերազմի մը, որուն մասնակցեցաւ նաեւ Հեթումը: Նմասիոյ քով, դաշնակիցները մեծ յողթանակ մը տարին և սուլթանը ստիպուեցաւ Հայոց վերադարձնել Կոստանդինէ առած տասը ամրոցները: Ե գիպտացւոց ուժը իսպառ պիտի ոչնչանար, եթէ ներքին ապստամբութեան մը պատճառաւ, Ղազան-Սանը, որ անձամբ կը վարէր պատերազմը, չստիպուէր իր երկիրը վերադառնալ:

Ասկէ օգտուելով Մէլիք-Նազար սուլթանը Հեթումէ տուրք պահանջեց և երբ մերժուեցաւ, իր բանակները նորէն Կիլիկիոյ վրայ արշաւեցին ու մեծամեծ փնտնեք հասցուցին: Նոր մեծ կռիւ մը բորբոքեցաւ դաշնակիցներու և եգիպտացւոց միջեւ՝ Դամասկոսի մօտերը: Յաղթանակը, սկիզբները, դաշնակիցներուն կողմէն էր, սակայն Թաթար բանակէն մաս մը երբ ծաւալէն նեղուած ջուրի մը վրայ խուժեց, թշնամին օգտուեցաւ առիթէն և ահաւոր ջարդ մը տուաւ անոնց: Խանը յաղթուած զօրավարներուն երեսը թքնել տուաւ, բայց մեծ պատիւներ ըրաւ Հեթումին: Դրամական խոշոր հատուցում մըն ալ ըրաւ և Պիլադոս զօրապետին ալ 500 զօրք տալով Կիլիկիա ղրկեց՝ պաշտպանելու համար անոր սահմանները:

ՀԱՐՑՈՒՄՆԵՐ.— Ի՞նչ վիճակի մէջ էին Ասորիի Լատին իշխանութիւնները երբ Հեթում Բ. գահ բարձրացաւ եւ ի՞նչ վիճակի մէջ էր եգիպտոսի սուլթանութիւնը: Ինչո՞ւ եգիպտացի Կիլիկիա արշաւեցին եւ կործանեցին Հռոմիւսը: Ի՞նչ եղաւ Հայ-թաթարական զինակցութեան նորոգութեան արդիւնքը: Ի՞նչ ներքին վէճեր ունեցաւ Հեթում իր եղբայրներուն հետ: Հեթում ի՞նչ դժուարութիւններ ունեցաւ Սուսամիջ ապստամբ Թաթար զօրապետին պատճառաւ:

ԴԱՍ ԻԵ.

ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԱՆԿՄԱՆ ՇՐՋԱՆԸ

«1505—1575»

Հանգամանքներ.— ԺԴ. դարու սկիզբները Կիլիկիոյ շուրջը քաղաքական հանգամանքները շատ փոխւած էին:

Ամենէն առաջ Թաթարներ, Հայոց հզօր դաշնակիցները, տկարացած էին և Ղարաղանդ-Սանի օրով մահմէտականութիւն ընդունելով (1504) Հայոց հետ թշնամացած էին:

Անդին, ընդհակառակն, եգիպտոսի Մէմլուքները, Մէլիք-Նազար սուլթանին օրով, խիստ զօրացած էին և իրենց կայսրութեան սահմանները մինչեւ Պարսից ծոցը հասցուցած էին: Արեւելքի մէջ, իրենց դէմ, իբր քրիստոնեայ պետութիւն, մնացեր էր միայն Կիլիկիա:

Իսկ Կիլիկիա ներքնապէս կը հիւժէր քաղաքական և կրօնական անհամաձայնութեանց երեսէն:

Կիլիկիայէն հեռացած կամ շատ տկարացած էին ասպետական կարգերը և երկիրը զրկուած էր իր սահմանադրութիւններու ամրութիւններէն:

Այս պայմաններու մէջ, Հայերը կը շարունակէին աւակաւին իրենց յոյսը դնել Եւրոպայի վրայ, առանց հասկնալու հոն տեսնուող նոր երեւոյթներուն իմաստը. — Պապութիւնը երկուքի բաժնուած և տկարացած էր, իսկ եւրոպական պետութիւններէն շատերը մահմէտական աշխարհին հետ լաւ յարաբերութեանց մէջ էին:

Միջնադարեան մոլեռանդութիւնը թոյլ չտուաւ

Հայոց ըմբռնելու Մանգետականներու պահանջին օգտակարութիւնը—ձեռք քաշել եւրոպայէն և իրենց հետ բարեկամութիւն մշակել:

ԼԵՆՈՆ Փ. (1305—1308).— Այս բարդ հանգամանքներու մէջ, Հեթում, կրկին անգամ ձգելով գտնել քաշուէր, թագաւոր պսակելով իր տասնամեայ թոռ Լեւոն, իրեն պահելով թագաւորահայր տիտղոսը:

Մանգետական Թաթարները, Թուրքերն ու Մէմլուքները սկսան աւրչտկել Կիլիկիան: Հեթում, վստիքէն պատերազմի դաշտը իջաւ և սոսկալի ջարդ մը տալով Եգիպտոսցոց, ստիպեց սուլթանը հաշտուելու իրեն հետ:

ԿՐՈՏԱԿԱՆ ՎԷՆՐ ԵՒ ԻՐ ՏԵՏԵԼԱՆԳԸ.— Թաթարաց մանգետականութիւն ընդունելէն յետոյ, Հեթում իր յոյսը բոլորովին դրոււ եւրոպական օգնութեան վրայ: Պապերը այս օգնութիւնը կը խոստանային՝ պայմանաւ որ Հայ եկեղեցին իրենց ենթարկուի: Ասոր համար Հեթում մեծ ժողով մը գումարեց Սիսի մէջ՝ քննելու համար միութեան պահանջը, զոր նախապէս Գրիգոր Է. կաթողիկոսը ընդունած էր: Թագաւորին ճշման տակ, ժողովը իր հաւանութիւնը տուաւ, բայց երկրին ամէն կողմերը ժողովուրդը ընդդիմացաւ: Որոշումները կը գործադրուէին միայն Սիսի մէջ՝ որուն բնակիչները թագաւորն ու թագաւորահայրը մասնեցին Պիլարդուին, որ արդէն վրէժ ունէր թագաւորին դէմ: Սիսի մէջ մզկիթ մը շինելու հակառակած ըլլալուն համար Գաւառն Պիլարդուն, որ Հայոց օգնելու համար Կիլիկիա կը գտնուէր, թագաւորը, թագաւորահայրը Անարզաբա կանչեց կարեւոր գործ մը պատրուակելով և դաւադրութեամբ սպաննեց զանոնք, անոնց ընկերացող քառասուն իշխաններուն հետ:

ՕՇԻՆ (1308—1320).— Օշին, Հեթումի չորրորդ եղբայրը, Պիլարդուի այս վատ արարքէն լուրը առնելուն պէս յարձակեցաւ անոր վրայ, երկրէն դուրս վստեց և թագաւոր օծուեցաւ Տարսոնի մայր եկեղեցիին մէջ: Շինեց բերդեր, եկեղեցիներ՝ մին Տարսոնի մէջ, որ ցարդ կանգուն կը մնայ իբր մզկիթ, և Տարսոն քաղաքն ալ շրջապատեց պարիսպներով:

Սա եւս Հեթումի գաղափարները ունենալով, նոր ժողով մը գումարել տուաւ Ատանայի մէջ, միութեան գործը գլուխ հանելու համար, որովհետեւ Մէմլուքները մեծ պատրաստութիւններ կը տեսնէին իր դէմ: Սակայն դարձեալ մեծ չփութութիւններ ծագեցան երկրին մէջ, ստիպելով Օշինը որ հրաժարի այդ գաղափարէն: Իրեն դէմ էին ոչ միայն Կիլիկիոյ այլ նաեւ Հայաստանի Հայերը: Երոստղէմի Սարգիս եպիսկոպոսն ալ ժողովին որոշումները մերժելէ զատ, Գահիրէի սուլթանին հրովարտակովը ինքզինքը անկախ յայտարարեց, հիմնելով, այս կերպով, Երոստղէմի պատրիարքութիւնը (1311):

Օշին երեք անգամ դեսպաններ ղրկեց եւրոպա օգնութիւն խնդրելու, բայց օգուտ մը չտեսնելէ զատ, վնասուեցաւ ալ, որովհետեւ, նախ Գարամանցիները և Սելճուքները իր երկիրը արշաւեցին, թլեւ յաղթուեցան ու փախան, ու յետոյ, Մելիք-Նազար սուլթանը իր բանակները Կիլիկիա ղրկեց, որոնք մեծ վնասներ տուին, բայց ի վերջոյ պարտուեցան ու հեռացան:

ՀԱՐՑՈՒՄՆԵՐ.— Ինչ վիճակի մէջ էր Կիլիկիա ԺԴ. դարուն սկիզբը, իսկ Հայերը որոնցմէ՞ օգնութիւն կը յուսային: Լեւոն Գ. փասեն ինչ կրօնական վէճեր ծագեցան եւ ինչ եղաւ ատոնց հետեւները: Ինչ ըրաւ Օշին, ինչ ուղղութեան հետեւեցաւ ան ալ և ինչ արդիւնք ծնուր բերաւ:

ԴԱՍ ԻՁ.

ԼԵՒՈՆ Դ. ԵՒ ՄԻԱՐԱՐԱԿԱՆ
ՇԱՐԺՈՒՄԸ

ԼԵՒՈՆ Դ. (1320—1341).— Օշին մեռաւ վերջին յաղթանակը չտեսած և իրեն յաջորդեց իր տասնամեայ որդին Լեւոն Դ., որուն խնամակալ կարգած էր ինք իր աներձագ Օշին Պայլ՝ Կոռեկոսի պարոնը, որ այն ատեն Կիլիկիոյ միակ նշանաւոր մարդն էր, բայց որ անգութ և փառասէր էր։ Դործեց աններելի բռնութիւններ և ոճիրներ։

Օշին Պայլ աշխատեցաւ զօրացնել ու բարեկարգել Կիլիկիոն, որուն սահմանները հիմա նեղցած էին, բայց շատ քիչ յաջողեցաւ։ Կիլիկիոյ դէպի անկում կը դիմէր։

Շուտով Կիլիկիոյ արշաւեցին Նգիպտացիք, Թաթարներն ու Թուրքմէները՝ իրարու հետ դաշնակցած և իրարու ետեւէ՝ լսած ըլլալով որ Ներսայի մէջ նոր խաչակրութիւն մը կը պատրաստուի։ Երկիրը աւերուեցաւ, երկրագործութիւնը փճացաւ, քաղաքները կործանուեցան։ Առնուեցաւ և կործանուեցաւ նաեւ Այսոս նաւահանգիստը և բնակչութիւնը սուրի քաշուեցաւ։

Լեւոնի ամբողջ գործունէութիւնը կը կայանար Ներսայի դեսպան զրկելու և օգնութիւն աղերսելու մէջ։ Ասպարէզ եկաւ ժողովսէրդը. կազմուեցան կամաւոր խումբեր։ 600 երիտասարդներ, երեք ճակատա-

մարտի մէջ, 6000 մարդ ջարդեցին։ Պապին յանձնարարութեամբը, Թաթարաց Խանը 20,000 զօրք զրկեց Լեւոնի օգնութեան։ Մելիք-Նազար ստիպուեցաւ 15 տարեալ խաղաղութեան դաշինք մը կնքել, պայմանաւ որ Լեւոն սուլթանին վճարէր տարեկան 50,000 Ֆիօրին, Այսոսի տարեկան տուրքին և հանուած աղին կէսը, իսկ սուլթանը պիտի նորոգէր Հայոց բերդերը։

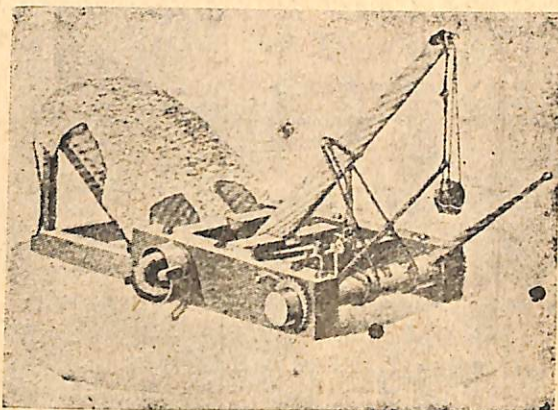
Թագաւորահայրը իշխեց 9 տարի բռնութեամբ և դաւերով։ Իր անգթութեամբը ան ատելի եղած էր թէ իշխաններուն և թէ Լեւոնին, որ շատ անկիրթ մեծցած էր և նոյնքան անգութ։ 19 տարեկան էր երբ սպանել տուաւ Թագաւորահայրը, անոր մարաջախտ եղբայրը, մինչեւ անգամ իր կինը։ Կիլիկիոյ համար մեծ դժբախտութիւն մըն էր, այսպիսի ժամանակի մը մէջ, Լեւոնի պէս Թագաւոր մը ունենալը։

Փոխանակ իր ուժը երկրին միութեան մէջ փնտռելու, Լեւոն շարունակեց օգնութիւն խնդրել Ներսայէն։ Ստացուած ամբողջ օժանդակութիւնը եղաւ քիչ մը դրամ, քանի մը պարկ ցորեն և նոր խաչակրութեան մը սպառնալիքը Մելիք-Նազարին, որ գրգռուած՝ նորէն իր բանակները Կիլիկիոյ վրայ արձակեց։ Լեւոն ստիպուեցաւ Արեւելեան Կիլիկիոն, մինչեւ ձիհուն գետը, ուրիշ 7 ամրոցներ և 16,000 ոսկի տալ սուլթանին նաեւ Խաչի և Աւետարանի վրայ երդնուլ թէ այլեւս յարաբերութիւն պիտի չմշակէ Լատինաց հետ։

Ունիթորցեալ. — Այս բոլորը չէին բաւեր, նոր խռովութիւններ եկան պակասը լրացնելու։ Յովհաննէս անուն Քանեցի հայ վարդապետ մը լատիններէն սորվելով, Տոմիրիկեաններու հետ սկսաւ Հայ եկեղեցիին ծէսերը փոփոխել, պաշտամունքի մէջ լատիններէն խառնել, Հայ եկեղեցիին խորհուրդները անվաւեր հռչակել

և այլն: Այս նոր շարժումը իր հետեւորդները ունեցաւ, որով կազմուեցաւ նոր կուսակցութիւն մը — Ունիթորներ, այսինքն Միաբարներ, իրենց գլուխն ունենալով թագաւորը: Կաթողիկոսը բանադրեց թագաւորը որ զինքը պաշտօնէ հանեց: Լեւոն սպաննուեցաւ դժգոհներէն, և անորդի ըլլալով, իրմով վերջացաւ Պապեոռնեան տան թագաւորութիւնը:

ՀԱՐՑՈՒՄՆԵՐ. — Ի՞նչպէս անցան Լեւոն Դ.ի իշխանութեան տարիները: Ո՞վ էր Օշին Պայը եւ ինչե՞ր ըրաւ: Ի՞նչ արդիւնք տուին Լեւոնի դիմումները Պապին: Ի՞նչ գիտէք Ունիթորական շարժման մասին եւ ի՞նչ վնասներ տուաւ ան:

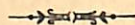

Բաբան կոչուած գործիք

Այս գործիքը խոցոբ քաւերով կը ձեծեք պաւարուած բերդին պարիսպները մինչեւ որ կարենաւ փլցնել մաս մը ուրիշ եկեղեցի մէջէն մնացեալները:

ԴԱՍ Ի Է.

ԼՈՒՍԻՆԵԱՆ ԹԱԳԱՒՈՐՆԵՐ (1342—1375)

Գուլիսոն Լուսինեան (1342—1344). — Լուսինեանները Փրանսացի էին և ազգական Ֆրանսայի արքայական ընտանիքին:

Լեւոն Դ. անգլաւակ մեռաւ: Ան կտակով մը կարգադրած էր որ իրեն յաջորդը ըլլայ Գուլիսոն Լուսինեան, որ զաւակն էր Լեւոն Բ.ի աղջկան Զապէլի և Կիպրոսի Ամուրի իշխանին: Այս կերպով Կիլիկիոյ թագաւորութիւնը անցաւ Լուսինեաններուն:

Գուլիսոն Պուլիս կ'ապրէր և Մակեդոնիոյ Կառաւարիչ եղած ատենը, իբր զինուորական, մեծ անուն հանած էր:

Ան դժուարութեամբ ընդունեց Կիլիկիոյ թագաւոր ըլլալու առաջարկը, որովհետեւ գիտէր թէ ինչ դժուարութիւններ կ'սպասէին իրեն:

Գուլիսոն յանդուգն ու քաջ էր, բայց իր նախորդներուն պէս յոյսը դրած էր Պապի օգնութեան վրայ: Եգիպտոսի սուլթանը իրմէ տուրք պահանջեց, Գուլիսոն խրոխտաբար մերժեց, սակայն Պապէն եկած օգնութիւնը 1000 ձիաւոր և 1000 Բիւզանդական դահկան էր միայն: Ու Եգիպտացիք կրկին ու կրկին Կիլիկիոյ արշաւեցին: Թագաւորը իր հետ բերած էր նաեւ

բազմաթիւ Ֆրանկ ասպետներ, որոնց տուաւ ամէն պաշտօն ու պատիւ: Հայերը շատ խրատեցին զինքը որ իր յոյսը արեւմուտքի վրայ չդնէ և Հայոց արժանապատուութիւնը չվիրաւորէ: Ու երբ տեսան թէ անօգուտ է, դաւադրութեամբ սպաննեցին զինքը, իր եղբոր և 300 Ֆրանկ թիկնապահներու հետ:

Կոստանդին Ա. (1344—1363).— Մեծամեծները Կիլիկիոյ թագաւոր ընտրեցին Նղըբ բերդի տէր Պաղաթին մարաշախտի որդին Կոստանդինը, որուն մայրը՝ Մարիամ՝ Օշին թագաւորին աղջիկն էր:

Կոստանդին թէեւ անգութ և փառասէր էր, բայց կրցաւ 19 տարի իշխել, արգիլելով կրօնական վէճերը և Կիլիկիայէն հեռացնելով Լուսինեանները: Իր ուշադրութիւնը դարձուց Կիլիկիոյ պաշտպանութեան վրայ, ինչ որ գրգռեց Եգիպտոսի սուլթանը, որուն նաւատորմիդ եկաւ պաշարեց Այաս քաղաքը (1347), մինչ Գոնիայի թուրքմէնները արշաւեցին Տարսոնի վրայ: Երկու տարի վերջ եգիպտական բանակը գրաւեց Սիս, Ատանա, Տարսոն: Գարամանի թուրքմէններն ալ պաշարած էին Կոռիկոս բերդը: Պաշարուած Հայերը օգնութիւն խնդրեցին Կիպրոսի Պետրոս Ա. թագաւորէն, որ կարողացաւ տիրել բերդին և ազատել պաշարեալները:

Կոստանդին Հոռոսի իշխանին և Կիպրոսի թագաւորին հետ համաձայնարար յարձակեցաւ թշնամիներուն վրայ և հալածեց զանոնք: Ապա դեսպաններ ղրկեց Պապին, նաեւ Ֆրանսոս և Լոնտոն, այս յաղթանակը աւետելու և օգնութիւն ստանալու համար, սակայն Պապը բացէ ի բաց յայտարարեց թէ Հայերը օգնութիւն կրնան ստանալ այն ստեղծ միայն երբ իր պահանջները կը կատարեն: Եգիպտացիք նոր արշաւանք

մըն ալ ըրին: Կոստանդին, Հոռոսի ասպետներուն օգնութեամբ, նորէն զանոնք հալածեց և գրաւեց Իսքէնտէրուն քաղաքը:

Կոստանդին Բ. մեռաւ 1363 ին տառնց զահուէն ժառանգ մը ձգելու:

Կոստանդին Բ. (1365—1373).— Երկու տարի Կիլիկիոյ գահը թափուր մնաց զահակալական վէճերու պատճառաւ: Վերջապէս Ազգայնական կուսակցութիւնը գահ թափարացուց Կոստանդին Բ. Նղըբեցին, որ սակայն թոյլ ու անհոգ էր և իշխանութիւնը ձգած էր Մարիամ թագուհիին: Թշնամիներու արշաւանքները կը չարաւեակուէին: Կոստանդին մտածեց եւ թարկու իլ Սելիքէլ-Էլ-Էլէք սուլթանին, բայց սպաննուեցաւ պալատականներէն:

Կոստանդինէ յետոյ Հայերը Կիլիկիոյ թագը տառջարկեցին Կիպրոսի Պետրոս Ա. կարիճ թագաւորին, որ կարեւոր ծառայութիւններ ըրած էր իրենց՝ թշնամիներուն դէմ: Պետրոս Ա. ընդունեց, բայց իր իշխաններէն կազմուած դաւի մը զոհ երթալով սպաննուեցաւ Նիկոսիոյ մէջ:

Ասկէ քաջալիւրուած թշնամիները նորէն Կիլիկիա մտան և առանց ընդդիմութեան հանդիպելու մեծամեծ աւերներ գործեցին:

ՀԱՐՑՈՒՄՆԵՐ.— Խնչպէս Լուսինեանները Կիլիկիոյ գահուն տիրացան: Ո՞վ էր Գոնիոնը եւ ի՞նչ ուղղութեան հետեւեցաւ. հետեւո՞ւրք: Ո՞վ էր Կոստանդին Ա. եւ ի՞նչ ուղղութեան հետեւեցաւ: Ինչո՞ւ նորէն եգիպտացի Կիլիկիա մտան: Ուրիշ ի՞նչ դէպքեր պատահեցան Կիլիկիոյ մէջ: Խնչպիսի մէկն էր Կոստանդին Բ. և ի՞նչ դէպքեր պատահեցան իր օրով Կիլիկիոյ մէջ:

ԴԱՍ ԻԸ.

ԿԻԼԻԿԵԱՆ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ՎԱԽՃԱՆԸ

ԼԵՆՈՑ Ե. (1374—1375).— Կոստանդին անգաւակ մեռնելով՝ գահուն շուրջ ծագեցան նոր վէճեր Ազգայնական և Լուսինեանական կուսակցութեանց կողմէ յարուցուած: Ազգայնականները կ'ուզէին գահ բարձրացընել Ոթոն Պրուեսուիք գերմանացի իշխանը՝ իրեն կին տալով նախկին թագունին Մարիամը: Երկրորդները՝ Լուսինեան տոհմէն մէկը կ'ուզէին Ոթոն թէեւ ընդունեց իրեն եղած առաջարկը, բայց ամուսնութիւնը չկառարուեցաւ և ազգայնականներուն ծրագիրը չյաջողեցաւ: Այն տառն անոնք համաձայնեցան Լուսինեանականներուն հետ և գահը առաջարկեցին Լեւոն Լուսինեանի, որ Կիպրոս կը գտնուէր:

Այդ ժամանակները Ճենովացիք տիրելով Կիպրոսի բանտարկեր էին շատ մը իշխաններու հետ նաեւ Լեւոնը և իրմէ ծանր տուգանք կը պահանջէին: Լեւոն ստիպուեցաւ խնամակալութիւն մը հաստատել Կիլիկիոյ մէջ, մինչեւ որ կարողանար ազատուիլ բանտէն:

Վերջապէս, 1274 Յուլիս 26ին, ան մեծ դժուարութիւններով կարողացաւ Սիս հասնիլ: Ժողովուրդը, իշխանները, կղերքը փառաւոր ընդունելութիւն մը ըրին իրեն:

Տակաւին 30 տարեկան, զարգացած, կորովի և քաջ էր Լեւոն: Տարբեր ժամանակի մը մէջ՝ ան պիտի կըրնար մեծ վեհապետ մը ըլլալ:

Նոյն տարուան Սեպտ. 14ին ան թագաւոր օծուեցաւ Սիսի Ս. Սոփիա տաճարին մէջ, նախ լատինական ծէսով, յետոյ հայկականով, Պօղոս Ա. կաթողիկոսէն: Բայց իր այս արարքը իրեն չներեցին Ազգայնականները:

ԼԵՆՈՑ Ե.

Կիլիկիոյ դուքսերը.— Լեւոն գեղեցիկ ծրագիրներ ունէր հայկական պետութիւնը վերակազմելու համար: Սակայն երկիրը քայքայման դուռը հասած էր արդէն: Թշնամիներու յարատեւ արշաւանքները, իշխաններու երկպառակութիւնը, կրօնական վէճերը, եայլն, ու ժառպառ ըրած էին զայն: Երբ Լեւոն գահ բարձրացաւ

Եգիպտոսից տիրած էին Կիլիկիոյ մեծ մասին: Հայոց ձեռքը մնացեր էին միայն Սիս և Անարգարո քաղաքները: Տաւուտ-Պէկ և Ապու-Պէքր անուն երկու թուրք-մէն պետեր բռներ էին Կիլիկիոյ դաշտը: Լեւոն փորձեց հաշտուիլ Տաւուտ, Պէկի հետ բայց չյաջողեցաւ և պատերազմի մը մէջ յաղթելով անոր՝ ստիպեց զանիկա հաշտուիլ ու քաշուիլ Սիսի շրջակայքէն:

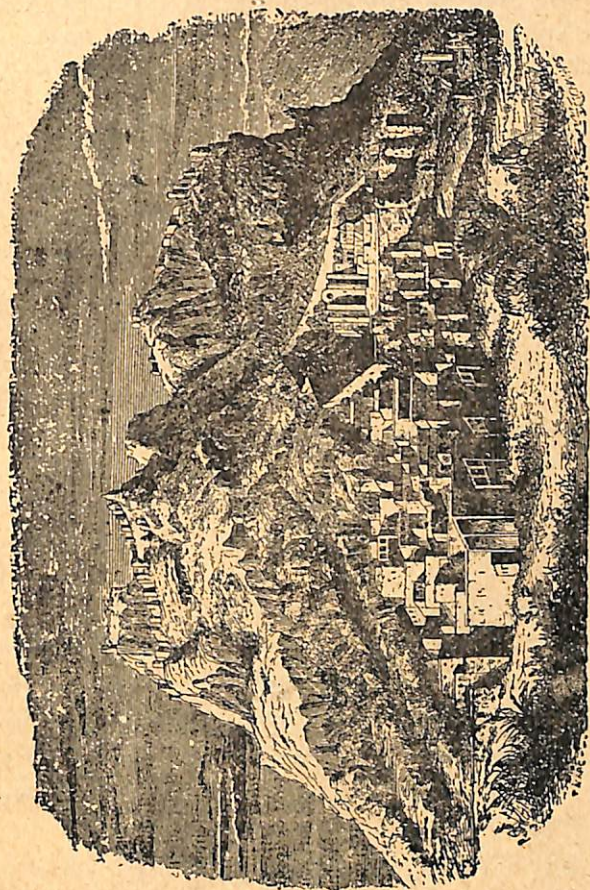
Լեւոն պարսպ գտած էր արքայական գանձը: Խնամակալները մէկ տարուան մէջ սպառեցին զայն: Լեւոն նախ բանտարկեց խնամակալները, բայց յետոյ վեհանձնաբար ներեց անոնց:

Հետզհետէ Ազգայնական կուսակցութիւնը փախեց իր վերաբերումը Լեւոնի հանդէպ: Ան այս անգամ կ'ուզէր զա՛ն բարձրացնել Աշոտ անուն ուրացող իշխանը՝ Կոստանդին Բ.ի աներձագը, որ Եգիպտոսի սուլթանին ծառայութեան մէջն էր: Այս կուսակցութեան պետերն էին կաթողիկոսը, մեծամեծ իշխանները և Մատթէոս-տը-Շապ, չնայած որ սա Լեւոնի կողմէ պատիւներու և պաշտօններու հասած էր:

Սիսի պաշտօնումը.— Աշոտի խնդրանքին վրայ Մէրիք-Էշրէֆ-Շապան հրամայեց Ապու-Պէքրին գրաւել Սիսը: Սա եկաւ պաշարեց քաղաքը ահաւոր անգթութիւններ գործելով (1375 Յունուար 5): Ան գրաւեց քաղաքին վարի մասը և այրեց: Ժողովուրդը քաշուեցաւ բերդը: Ապու-Պէքրին օգնութեան հասաւ Հալէպի Ընդ-Թիմուր ամիրան: Թշնամիներուն թիւն էր 30,000, իսկ Լեւոն շատ քիչ զօրք ունէր:

Լեւոն հաւաքեց զօրքն ու ժողովուրդը և երդում ընել տուաւ քաջութեամբ դիմադրելու: Ինքն ալ ըրաւ իր երգումը: Միւս օրը թշնամին սկսաւ յարձակման և Լեւոն վիրաւորուեցաւ ծնօտէն:

Նոյն օրը իրիկուն Ընդ-Թիմուր նամակ մը ղրկեց Լեւոնի ըսելով. «Ի՛ր տէր, Սուլթանը, ի՛ր բերնով կ'իմացնէ իրեն, որ եթէ անձնասուր ըլլայ ու մահմեքա-

Սիս քաղաքն ու իր նամակաւ բերդը

կան պառնայ. Սուլթանը ոչ միայն զինք իր քաղաւրութեան մէջ կը հաստատէ, այլ նաեւ զինք իրեն ծովակալ կը կարգէ»: Ասոր Լեւոն պատասխանեց. «Մե՛նք

հոս եկած ենք ոչ թէ մեր Աստուածն ուրանալու ու մեր հայրենիքը մասնելու, այլ անոնց պաշտպանութեան վրայ մեղսելու համար: Բայց եթէ Սուլթանը կը գոհանայ իմ նախորդներէն վնասուած տարեկան տուրովը, պատահաւ եմ աւելին ալ վնասելու, եթէ ան պաշտպանութեան եւ իմ տուրովի կալուածները ինձի վերադարձընէ»:

Այս խորոխտ պատասխանին վրայ թշնամին սաստկացուց իր յարձակումները, այլ ի զուր Ընթերցողութեան պիտի հաշտուէր Լեւոնի հետ ու հեռանար, բայց ներսէն մատնիչներ լուր տուած էին իրեն թէ պաշարը հասնելու վրայ է:

Ասկէ զատ, Մատթէոս-Ծոպ գաւազարութեամբ ուզեց սպաննել իր տէրը: Լեւոն կրցաւ փախչիլ: Դաւաճանը զայն բռնելու համար չուսնով բերդին վարի մասը կ'իջնէր, երբ ինկաւ ու ջախջախուեցաւ:

Բայց խնդիրը ասով չվերջացաւ: Կռիւ մը ծագեցաւ Լեւոնի և իր դաւաճան հպատակներուն միջեւ՝ բերդին մէջ: Սովահար ամբոխն ալ գրգռուեցաւ իր թագաւորին դէմ և բերդին դուռները բացաւ: Լեւոն կարողացաւ նորէն ետ մղել թշնամին, բայց իր բանակը ջնջուած էր գրեթէ և պաշարը սպառած: Ուստի որոշեց յանձնուիլ: 1375 Ապրիլ 13ին Լեւոն իր կնոջ, աղջկան և փեսային հետ վերջնականապէս հեռացաւ Սիսէն, տխուր և յամրաքայլ: Սուլթանը երբ այս լուրը առաւ երեք օր թմբկահարութիւն ընել տուաւ Գահիրէի մէջ:

Ընթերցողութեան իր գերիները տարաւ Հալէպ, ուր շատ անգամ ստիպեց զանոնք որ իր առջեւ երկրպագութիւն ընեն: Նաեւ փորձեց Լեւոնը կրօնափոխ ընել տալ, խոստանալով իրեն վերադարձնել իր գահը:

Յուլիս 9ին հայ գերիները բերուեցան Գահիրէ:

Սուլթանը զիրենք պատուով ընդունեց, բայց չձգեց որ Լեւոնը Գահիրէէն հեռանայ: Գահիրէի Հայերը անոր ճոխ բնակարան մը յատկացուցին, իսկ սուլթանը՝ օրական 60 արծաթ դրամ:

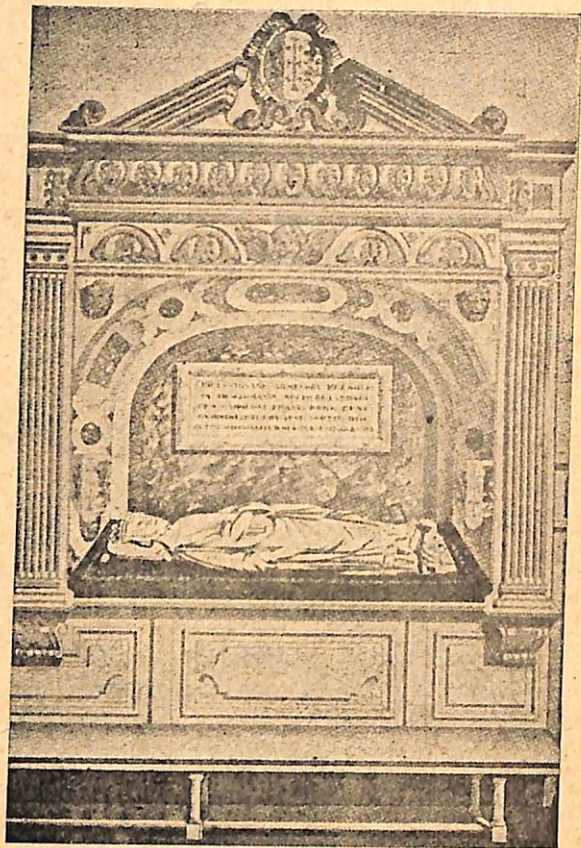
Քիչ յետոյ կաթողիկոսը Սիս վերադարձաւ հայ իշխաններուն հետ: Իսկ իշխանագլուխ տիկինները՝ Երուսաղէմ գացին ուր և մնան:

Կիլիկիա անկէ յետոյ կառավարուեցաւ սուլթանին կողմէ զրկուած կառավարիչներով, բայց հազարաւոր Հայեր չուզելով հոն մնալ, գաղթեցին Կիպրոս, Իտալիա և ուրիշ կողմեր: Կիլիկիոյ մէջ հայութիւնը խիստ արկարացաւ:

Պապը, Կիպրոսի թագաւորը և Եւրոպայի վեհապետներէն ոմանք աշխատեցան Լեւոնը ազատել՝ բայց չյաջողեցան: Բայց երբ Արագոնի և Կասթիլիոյ թագաւորները արժէքաւոր նուէրներով նոյն խնդրանքը ըրին, Պարքուք՝ Էլչըէֆ-Շապանի յաջորդ և որդին վեցամեայ մանուկ սուլթանին խորհրդականը, ազատութիւն տուաւ Հայոց թագաւորին, որ անմիջապէս մեկնեցաւ Եւրոպա, եօթը տարուան գերութենէ յետոյ:

Լեւոն այցելեց եւրոպական արքունիքները շնորհակալութիւն յայտնելու համար իր բարեբարներուն: Ան ամէն կողմէ ընդունուեցաւ մեծ պատիւներով, չքանչաններով, նուէրներով, տարեթոշակներով: Բայց ան կ'երազէր եւրոպացուց օգնութեամբ կրկին Կիլիկիա վերադառնալ: Պրանսայի և Անգլիոյ համար հարկւրամեայ պատերազմներու շրջանն էր: Լեւոն Ուեստմինիսթըրի մէջ գումարուած լորտերու ժողովի մը ներկայութեան մեծ ճառ մը խօսեցաւ՝ երկու ազգերը իրարու հետ հաշտեցնելու համար: Չորս տարուան համար զինադադար մը կնքուեցաւ թէեւ, բայց ինք վիշտեղէ հիւժած՝ մեռաւ 1393 Նոյ. 29ին Բարիդի մէջ և մեծ

չուքով թաղուեցաւ Կեղեստինեանց տաճարին մէջ, Հիմա իր դամբանը կը դռնուի Ս, Դիոնեսիոսի տաճարը, ֆրանսացի թագաւորներու դամբաններուն հետ:

Լեւոն Ե.ի դամբանը

Լեւոն Ե.ի մահէն յետոյ Կիպրոսի Յակոբ Ա. թագաւորը առաւ Հայաստանի թագաւոր տիտղոսը, Կիպրոսի Լուսինեաններու սերունդէն թուրիշներ այդ ան-

ւանական տիտղոսը շարունակեցին կրել մինչեւ 1510 թուականը և անկէ յետոյ բոլորովին ջնջուեցաւ:

Կիլիկիոյ թագաւորութեան անկումը կը զուգադիպէր Միջին Դարերու վախճանին և Նոր Ժամանակներու սկզբնաւորութեան: Նոր և կարեւոր գիւտեր պիտի փոխէին աշխարհի պատմութեան ընթացքը և Պոլսոյ գրաւումը Թուրքերէն (Լեւոնի մահէն 60 տարի վերջ) նոր շրջան մը կը բանար Հայոց պատմութեան համար:

Կիլիկեան օրջանին կարեւորութիւնը. — Կիլիկեան անկախութեան 300 տարուան շրջանը մեր ազգին պատմութեան մէջ կարեւոր տեղ մը կը գրաւէ: Բուն Հայաստանէն դուրս, օտար երկրի մը մէջ, Ռուբինեան իշխանները, քաջարի ընկերակիցներու հետ, իրենց բազուկին ու հանձարին շնորհիւ, կազմեցին իշխանութիւն մը, որ ապա վերածուեցաւ ընդարձակ թագաւորութեան մը:

Այս շրջանին կարեւորութիւնը կը կայանայ անոր մէջ, որ Կիլիկիա, ըլլալով ծովեզերեայ երկիր մը և Հայերը սերտ հաղորդակցութեան մէջ գտնուելով եւրոպացւոց հետ, եւրոպական վարքն ու բարքը մուտք գործեցին մեր մէջ. Հայերը եւրոպականացան և ճանչցուեցան քաղաքակիրթ աշխարհին կողմէ: Ասիկա օգուտ մըն էր անշուշտ մեզի համար, բայց ճիշդ այդ յարաբերութեանց պատճառաւ ալ մեզ շրջապատող ժողովուրդներուն թշնամութիւնը գրգռեցինք և կորաւնցուցինք մեր անկախութիւնը:

Կիլիկեան շրջանէն ետքը, Հայութիւնը մօտ 550 տարի մնաց օտարին ծանր լուծին տակ: Սակայն անկախութեան, ազատութեան սէրը բնաւ չմարեցաւ ա-

նոր սրտին մէջ, մինչեւ որ տիրացաւ անոր, ինչպէս պիտի տեսնենք յետոյ:

ՀԱՐՅՈՒՄՆԵՐ.— Ի՞նչ պայմաններու մէջ զահ բարձրացաւ Լեւոն եւ: Ի՞նչպիսի մէկն էր ան: Ի՞նչ վիճակի մէջ էր Կիլիկիա երբ Լեւոն իշխանութիւնը ձեռք առաւ: Ինչպէ՞ս մղուեցաւ հայկական անկախութեան վերջին կռիւր: Ի՞նչ եղաւ արդիւնքը: Ո՞ր տարուեցաւ Լեւոն վերջինը: Ինչպէ՞ս ազատուեցաւ ան զերութենէ, ո՞ր զնաց եւ ինչո՞ւ: Ինչո՞ւ չյաջողեցաւ: Ի՞նչ եղաւ իրմէ յետոյ Կիլիկիան:

ԴԱՍ ԻԹ.

ՀԱՅՈՑ ՆԵՐՔԻՆ ԿԵԱՆՔԸ ՌՈՒԲԻՆԵԱՆՑ ՇՐՋԱՆԻՆ

Ա. ԹԱԳԱՒՈՐԸ, ՊԱՐՈՆՆԵՐԸ,
ԱՐԴԱՐԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆԸ, ԲԱՆԱԿԸ ԵՒԱՅԼՆ

Պետական դրութիւնը.— Հայոց պետութեան ձեւը, Կիլիկիան շրջանին, դարձեալ աւատական էր: Լեւոն Մեծագործը, որ գլխաւոր կազմակերպիչն եղաւ նորահաստատ թագաւորութեան, իր պետութիւնը կազապարեց եւրոպական պետութեանց օրինակին վրայ: Իսկ եւրոպայի մէջ, այդ տեսներ, կը տիրապետէր աւատական դրութիւնը: Ասորիքի Լատին իշխանութիւններն ալ նոյն դրութեամբ կազմակերպուած էին: Այսուհանդերձ Լեւոն Ա. վերակենդանացուց նաեւ կարգ մը սովորութիւններ Արշակունեաց ժամանակին յատուկ:

Թագաւորը.— Ինչպէս եւրոպայի, նմանապէս և Կիլիկիոյ մէջ, պետութեան գլուխն էր թագաւորը, որ միայն Աստուծոյ կախում ունէր և կ'ստորագրէր «Կարողութեամբն Աստուծոյ»: Մնացեալ մարդիկը, ամէնքը, իրեն ենթակայ էին: Թագաւորը, ուրեմն, բացարձակ միապետ մըն էր, բայց ան, երբ պէտք տեսնէր, կը խորհրդակցէր կարեւոր իշխաններուն, մանաւանդ

կաթողիկոսին հետ, որուն ազդեցութիւնը խիստ մեծ էր:

Լեւոնի օրով Հայոց արքունիքը հասաւ մեծ չքեղութեան: Կը բռնադատէր զինուորական և քաղաքական տուէն:

Թագաւորը, Յունաց կայսեր պէս, կը հազնէր ոսկեթել պարեգօտ մը և հռոմէական ծիրանի մը. մէջքոն ունէր ականակուռ կամարը, կը դնէր լատինական թագը, ձեռքին մէջ կ'ունենար ոսկի գունտը և շուշանածայր արքայական գաւազանը. պարանոցին՝ մանեակ և ձեռքին մատանի ունէր: Դրօշակը առիւծանիչ էր:

Պարոնները. — Իշխանները այլեւս նախարար չէին կոչուեր այլ «Պարոն»՝ արեւմտեան սովորութեամբ: Պարոնը կը ճանչնար թագաւորին գերիշխանութիւնը: Անժառանգ մեռնելու կամ թագաւորին ծառայելէ խուսափելու պարագային իր ինչքերը կը գրաւուէին՝ ուրիշ պարոնի մը, վանքի մը կամ Հիւրընկալ, Տաճարական և Տեւոնեան կարգերուն նուիրուելու համար: Լեւոն Ա. ի Թագադրութեան հանդէսին ներկայ էին 43 աւատատու պարոններ: Բերդատէր պարոններուն մէջ կային Ֆրանսացի, գերմանացի և յոյն:

Պարոններուն մեծը կը կոչուէր Աւագ պարոն, որ թագաւորին երկրորդն էր: Թագադրութեան պաշտօնը շնորհուած էր Լամբրոնի իշխաններուն՝ որոնք կը կոչուէին Թագադիր Հայոց:

Սպարապետը, եւրոպական բառով Գուեդսապլ, բանակին հրամանատարն էր, որուն կ'օգնէր Մարաշալսը:

Արքունի Սենեկապետը՝ Զամպոլայ, և Արքունի Ատենադպիրն էր Կանցլերը: Արքունի Գանձապետը Պրոկսիմոս, իսկ արդարութեան պաշտօնեան Սենեալ կը կոչուէին:

Դասաւանները. — Դատարանները երեք կարգի բաժնուած էին:

Առաջինն էր Արեւելի ասեանը, որուն նախագահն էր Թագաւորը և որ կը քննէր ծանր յանցանքներն ու պարոններուն վէճերը:

Երկրորդն էր Կրօնական ասեանը, որուն կ'անդամակցէին կղերականները և կարեւոր աշխարհականները:

Երրորդ կարգի դատարանները կը զտնուէին պարոններու և տապանելու իրաւասութեան տակ, իրենց հպատակներուն դատերը տեսնելու համար:

Դատաստանական գործը կազմակերպեց Լեւոն Ա. որ պատրաստել տուաւ նաեւ Հայկական Դատաստանագիրքը:

Բանակը. — Բոլոր «ազատ»ները զինուոր էին: Զօրակոչի պարագային անոնք միասին պիտի տանէին զէնք և տմէն բռն: Միայն կանոնաւոր բանակի զինւորները թոշակ կ'ստանային: Հայ բանակը, պատերազմներու պարագային կ'ունենար նաեւ վարձկան զինուորներու խումբեր, որոնց մէջ կը մտնէին ամէն ազգի բախտախնդիրներ:

Պարոնները իրենց գունդերովը պարտաւոր էին օգնելու թագաւորին:

Երկրին պաշտպանութեան գործին մէջ կարեւոր դեր մը կը խաղային նաեւ Հիւրընկալ Տաճարական և Տեւոնեան կարգերու տապանները, որոնք երբեմն մեծ ազդեցութիւն ունէին երկրին մէջ և որոնց տկարացումէն ու անհետացումէն վերջ Կիլիկիան եւս տկարացաւ և ինկաւ:

Վաճառականութիւնը — Կիլիկիա ըլլալով ծովեզերեայ երկիր մը և գտնուելով Ասիոյ և Եւրոպայի

ճամբուն վրայ, չուտով դարձաւ վաճառականական կարեւոր կեդրոն մը: Այս խիստ բանուկ նաւահանգիստ մըն էր. այսօր գրեթէ աւերակ:

Կիլիկեան Հայ զինուոր մը

Լեւոն Ա. ձեռնվացիներուն: Վենետիկցիներուն և ուրիշներու մասնաւոր արտօնութիւններ և դիւրութիւններ չնորհեց զարգացնելու համար առեւտուրը, որ պետական գանձուն կարեւոր չա՛ մը կը բերէր: Իսկ հայ վաճառականներու կարողանները կ'երթեւեկէին մինչեւ Հնդկաստանի սահմանները և Տարսոն, Ատանա, Այաս և ուրիշ քաղաքները լեցուն էին արեւմտեան ու արեւելեան ապրանքներով: Կիլիկիայէն կ'արտահանէր, երկաթ, կենդանի, կաշի, կտաւ, բամպակ, աղ, փայտ, մետաքս, գորգ և այլն:

Սիսի, Տարսոնի, Մամեստիոյ, Այասի մէջ եւրոպացիք ունէին մասնաւոր թաղեր, եկեղեցիներ, բաղնիքներ, խանութներ և դատարաններ: Անոնք կ'իսանկախ

գաղութներ կազմած էին Կիլիկիոյ մէջ:

Կիլիկիոյ մէջ կար նաեւ գերիներու առեւտուր: Գերիները կը բերուէին Կիլիկիոյ նաւահանգիստները մինչեւ հեռաւոր Թաթարիստանէն ու կը ծախուէին մասնաւորաբար եգիպտացւոյ: Այս անարգ գործովը կը զբաղէին մասնաւոր ձեռնվացիք: Բայց ազատ չէր քրիստոնեայ գերիներու վաճառականութիւնը: Լեւոն Բ. երբ 1285ին սահպուեցաւ հաշտուիլ Մելիք-Մանսուր սուլթանին հետ, յանձն առաւ ազատ ձգել քրիստոնեայ գերիներու առեւտուրն ալ: Բայց Լեւոն խիստ պատուէր առաւ ձեռնվացիներուն որ բնաւ գերի չձախեն մահմետականաց, ոչ ալ անոնց հետ յարաբերութիւն ունեցող ազգերուն:

Հարկեր.— Պետութեան հասոյթին կարեւոր աղբիւրն էր հարկը: Գլխաւոր հարկերն էին.

1. Տասանորդը զոր կը վճարէր գիւղացին իր բերքէն ու կենդանիներէն:

2. Գլխահարկը զոր կը վճարէր երկրին մահմետական բնակչութիւնը:

3. Մաքսը զոր կը վճարէին եւրոպացիք իրենց ներածած կամ արտածած ապրանքներուն համար: Մաքսատուները կը կոչուէին բաժտուն:

4. Փառանգական տուրք, ըստ որուն եթէ օտարական մը Կիլիկիոյ մէջ մեռնէր իր ստացուածքը պետութեան կը մնար:

5. Կային նաեւ նաւաբեկութեան, նաւահանգստի տուրքեր և այլն:

ՀԱՅՈՑՈՒՄՆԵՐ.— Ի՞նչպէս էր Ռուբինեանց շրջանի Հայոց պետական դրութիւնը: Ի՞նչ իրաւունքներ եւ պարտականութիւններ ունէին թագաւորներն ու պարոնները: Ինչպէ՞ս էր դատաստանական գործը:

Որոնցմէ՞ կը բաղկանար հայ բանակը:

Ի՞նչ վիճակի մէջ էր վաճառականութիւնը: Ի՞նչ հարկեր կային:

ԴԱՍ Լ.

Բ. ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Ամբողջ Կիլիկեան շրջանին հայ Եկեղեցին պահեց այն ազդեցութիւնը զոր ունէր նախորդ շրջաններուն։ Ան պահեց իր կալուածատիրական նկարագիրը և մնաց միշտ ղեկավարը կրօնականին հետ նաեւ մտաւորական շարժման։ Իր վայելած մեծ ժողովրդականութեամբը, ան չդադրեցաւ նաեւ միջամուխ ըլլալէ քաղաքական գործերու։ Կիլիկեան թագաւորները պէտք ունեցան միշտ Եկեղեցիին աջակցութեան, ինչպէս որ Եկեղեցին ալ պէտք ունեցաւ քաղաքական իշխանութեան պաշտպանութեան։

Աս ըսել չէ սակայն թէ այս երկու իշխանութիւնները միշտ իրարու հետ հաշտ ու հաւան մնացին։ Եղան ժամանակներ երբ անոնք իրարու հանդէպ հակոտնեայ դիրքերու մէջ գտնուեցան և ատկէ մնաստեցան իրենք և մնաստեցաւ մանաւանդ ժողովուրդը։

Բայց երբ Հայոց զահը վերջնականապէս խորտակեցաւ, երբ Հայաստանի ու Կիլիկիոյ մէջ նախարարական և պարտական վերջին մնացորդներն ալ անհետացան, Եկեղեցին մասամբ անոնց տեղը զրուեց, աշխատելով պաշտպանել ժողովուրդը ու ղեկավարելով կրօնականին հետ նաեւ անոր քաղաքական ու մտաւորական կեանքը։

Հայրապետական արձուից Կիլիկիա փոխադրուիւնք.— Բիւզանդիոն, կործանելէ յետոյ Բագրատունեաց զահը, չխնայեց նաեւ Հայոց հայրապետութեան։ Յոյ-

ները Պոլիս տարին Գեորգարձին յաջորդող Խաչիկ կաթողիկոսը և շատ նեղութիւններու մատնեցին զայն ստիպելով որ յանձնէ իր նախորդէն մնացած գանձերը և ընդունի յունական եկեղեցին, բայց ի գուր։ Ասոր մոտէն յետոյ անոնք նոյնիսկ արգելք դրին նոր կաթողիկոսի մը ընտրութեան, բայց ի վերջոյ տեղի տուին, պայմանաւ որ նոր կաթողիկոսը՝ Գրիգոր Բ. Վկայասէր՝ Հայաստանի մէջ չհաստատէ իր աթոռը։ Այս պատճառաւ կաթողիկոսութիւնը ատեն մը հաստատուեցաւ Ծամնդու (Ամասիոյ մօտ) ու ետքէն ալ Շուզր վանքը՝ Ամանոսի լեռներուն վրայ՝ Ռուբէնի և Կոստանդինի ժամանակները։ Այս ժամանակներ յառաջ եկան նաեւ հակաթու կաթողիկոսութիւններ, որոնցմէ յիշենք Աղթամարինը, հաստատուած Դաւիթ Թոռնիկեանի օրով (1114), որ իր գոյութիւնը պահեց մինչեւ մեր օրերը։

Գրիգոր Գ. Պաշլուունի կաթողիկոսը աթոռը փոխադրեց Ծովք։ Ան քիչ յետոյ գնեց Հռոմկլայ քաղաքը ու հոն փոխադրուեցաւ։ Կաթողիկոսական աթոռը Հռոմկլայ մնաց մէկ ու կէս դար (1147—1293), երբ Եգիպտացիք կործանեցին այդ քաղաքը։ ապա տարուեցաւ Սիս, ուր եւս մնաց մէկ ու կէս դար 1293—1441 և անկէ ետքն է որ վերադարձաւ Էջմիածին (1441)։ Կաթողիկոսութեան Դուինէն հեռանալէն մինչեւ Էջմիածին վերադառնալը 540 տարի տեւած էր։

Միաբանութեան փորձերը.— Ամբողջ Կիլիկեան շրջանին Հայ Եկեղեցին ստիպուեցաւ շարունակել այն պայքարը որ իրեն դէմ բացուած էր նախորդ շրջաններուն։

Բայց այս անգամ այդ պայքարը տարուեցաւ երկու հակառակորդներու դէմ—Յունաց և Լատինաց։

Մինչեւ Հեւոն Ա. թագաւորը Յոյն Եկեղեցին էր որ կ'աշխատէր իր մէջ ձուլել Հայ Եկեղեցին, բայց երբ Ստշակիրները հաստատուեցան Արեւելքի մէջ (ուրեմն-նաեւ Կիլիկիոյ մէջ), երբ Հայերը քաղաքական, առեւտրական և այլ կապերով կապուեցան Արեւմտեքի հետ, այս անգամ Հատին Եկեղեցին ձեռնարկեց նոյն նապատակին իրականացման, իրեն հետ ունենալով Հայ թագաւորներէ և կաթողիկոսներէ ոմանց համամտութիւնը: Այս միաբանութիւնը իրականացնելու խոստումին փոխարէն էր նոյնիսկ, որ Պապը թագ. շնորհեց Հեւոնին, սակայն Հեւոն, արքայական ծիրանին հագնելէ յետոյ, մոռցաւ իր խոստումը:

Միութեան փորձերը կրկնուեցան Պապեռոնի տան թագաւորներու ու մանաւանդ Լուսինեան արքաներու ժամանակ եւս, առանց իրականանալու, շնորհիւ՝ մասնաւորաբար Հայաստանի կղերին հակառակութեան:

Բայց կրօնական այս վէճերն ու հակառակութիւնները հետզհետէ աւելի տկարացուցին Հայոց դիրքը Կիլիկիոյ մէջ ու փութացուցին անոր քաղաքական կեանքին վախճանը:

Աւելցնենք սակայն թէ, այս փորձերուն ձախողութեան գլխաւոր պատճառը այն էր որ, թէ՛ Յունական և թէ՛ Հատինական Եկեղեցիները միաբանութիւն ըսելով փոխադարձ զիջողութիւններով համաձայնութիւն չէին հասկնար, այլ անձնատուութիւն Հայ Եկեղեցիին կողմէ, որ ի հարկէ չէր կրնար հաշտուիլ իր անկախութեան ջնջումին հետ:

ՀԱՐՑՈՒՄՆԵՐ.— Ինչպէ՞ս էր քաղաքական եւ կրօնական իշխանութեանց յարաբերութիւնը: Ե՞րբ եւ ինչպէ՞ս կաթողիկոսութիւնը Կիլիկիա փոխադրուեցաւ: Ի՞նչ գիտէք միաբանական փորձերու մասին եւ ինչո՞ւ չյաջողեցան անոնք:

ԴԱՍ ԼԱ.

Գ. ՄՏԱԽՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

Դրականութիւնը.— Ինչպէս նախորդ շրջաններուն, Կիլիկեան անկախութեան ատենը եւս գրականութիւնը կայուածը մնաց կղերին:

Այս շրջանը կրօնական բուռն վէճերու շրջանն է մանաւանդ, այնպէս որ հայ նշանաւոր գրողները իրենց ճիգը թափած են աւելի շատ այդ ուղղութեամբ, հակադրելու համար ուրիշներու աշխատանքին և զգուշացնելու համար հայ ժողովուրդը՝ Սակայն այս շրջանին հայ գրականութիւնը ինկաւ իր բարձրութենէն մասնաւորաբար Ունիթորներու կողմէ, որոնց դործածած լեզուն ոչ միայն աղճատուած է և լատիներէնով խառն, այլ նաեւ հայհոյալից:

Վարդապետական գրութեան.— Այս շրջանի վարդապետական նշանաւոր գրողն է Ներպէս Ծնորհալին (1102—1172), մեր եկեղեցիին և գրականութեան ամենափայլուն գէմքերէն մէկը: Իր «Ընդհանրական»ը, իր զանազան թուղթերը, իր «Հաւատով խոստովանիմ»ը և շատ մը ուրիշ գրութիւնները միշտ հիացմունքի առարկայ կը մնան:

Յիշենք նաեւ Իգնատիոս վարդապետը և Սարգիս Ծնորհալին:

Նշանաւոր գրող է նաեւ Գրիգոր Դ. Տղայ կաթո-

ղիկոսը, թէեւ իր ոճը չի հաւասարիր Շնորհալիի ոճին, ներսէս Լամբրոնացին՝ գրագէտ և նշանաւոր ճարտասան, օտարներէ նկատուած իրր հայ կիկերոն և Դեմոսթենէս և կամ իբր Տարսնցի երկրորդ Պօղոս առաքեալ:

Ունիթորներու դէմ խօսքով ու գրչով պայքարեցան Յովնանէս Սրտանեցին և իր աշակերտը՝ Գրիգոր Տաթեւացին (1340—1411): Այս վերջինը ձգած է բազմաթիւ աշխատութիւններ:

Բանաստեղծութիւն. — Այս շրջանի բանաստեղծներուն մէջ դարձեալ առաջին տեղը կը գրաւէ Ներսէս Շնորհալին, որ չափով ու յանգով գրելու ձեւը կը զարգացնէ: Նշանաւոր են իր «Եգեսիոյ Ողբը», «Յիսուս Որդի»ն, «Այսօր Անճառքը», «Նայեաց Սիրով»ը, «Առաւօտ Լուսոյ»ն, «Նորաստեղծեալ»ը, «Աշխարհ Ամենայն»ը և այլն:

Կարեւոր բանաստեղծներ են նաեւ Յովնանէս Սարկաւազը և Շնորհալիի եղբայր՝ Գր. Պահլաւունին:

Գրիգոր Տղան գրեց Երուսաղէմի առեւմին մասին ողբ մը. իսկ Խաչատուր Տարսնացին՝ Խորհուրդ Խորինը:

Այս շրջանի ամենավերջին բանաստեղծն է Յովնան Երզնկացին (Պոլսը), որ գրած է բազմաթիւ շարականներ և Բերականութեան մեկնութիւն մը՝ Դիոնէսիոս Թրակացիի քերականութեան: Այս վերջինը կարեւոր գիրք մըն է, որովհետեւ, իր ատենը գրութարը գործածութենէ ինկած էր և աշխարհաբար լեզուն սկսած էր գործածուիլ:

Պատմագրութիւն. — Դանք հիմա պատմագրութեան, ուր աւելի աչքի կը զարնէ լեզուին անկումը:

Մատթէոս Ուռնայեցին գրեց իր ժամանակի դէպքերը մինչեւ 1136ը շատ հետաքրքրական բովանդակութեամբ: Ուռնայեցիին շարունակողն եղաւ Գրիգոր Երէց:

Սամուէլ Անեցին գրեց ժամանակագրութիւն մը մինչեւ 1179:

Վարդան Պատմիչը գրեց աշխարհի սկիզբէն մինչեւ 1265: Պէտք է յիշել նաեւ Վանական Վարդապետը որուն գրած պատմութիւնը կորսուած է:

Կիրակոս Գանձակեցին գրեց Լուսաւորչէն մինչեւ իր օրերը և նկարագրեց Թաթարաց արշաւանքը:

Հեթում Ա. ի եղբայրը Սմբատ Գուռգաստալ գրեց Յունաց և Հայոց երկիրներու մէջ պատահած նշանաւոր դէպքերը չորս հարիւր տարուան պատմութիւն մը 951—1331:

Ստեփաննոս Օրբէլեան՝ Սիւնեաց ցեղին պատմութիւնը գրի առած է:

Այս շրջանի պատմաբաններ են նաեւ Մաղաքիա Արեղայ և Մխիթար Այրիվանեցի:

Այս պատմագիրներու գործերէն շատերը թարգմանուած են եւրոպական լեզուներու, որովհետեւ կարեւոր տեղեկութիւններ կուտան Արեւմտեան Ասիոյ պատմութեան մասին:

ՀԱՅՐԱՅՈՒՄՆԵՐ. — Ինչ գիտէք Կիլիկիան շրջանի Հայ գրականութեան մասին: Ո՞ր վարդապետական գրողները կը ծանցնար: Որո՞նք են նշանաւոր բանաստեղծներն ու անոնց գործերը: Ո՞ր պատմագիրները գիտէք եւ որո՞նք են անոնց գործերը:

ՅԱՆԿ ՆԻԹԵՐՈՒ

ՄԱՍՆ Ա.

ՄԱՐԶՊԱՆԱՅ ՇՐՋԱՆ

Դաս Ա. Ազգ. առաջին ապսամբուրիւնը	էջ 3
„ Բ. Յազկերս Բ.ի պատերազմներն ու հալածանքը	6
„ Գ. Աւարայրի նահապետութիւնը	11
„ Դ. Ազգ. երկրորդ ապսամբուրիւնը	17
„ Ե. Ազգ. երրորդ ապսամբուրիւնը	23

ՄԱՍՆ Բ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԱՐԱՐԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՏԱԿ

„ Զ. Բագրատունեաց հարստութիւնը	28
„ Է. Աւոս Ա.	36
„ Ը. Սմբատ Ա.	40
„ Թ. Աւոս Երկաթ	45
„ Ժ. Աբաս, Աւոս Ողորմած, Սմբատ Բ., Գագիկ Բ.	49

Դաս Ժ. Զովհաննէս-Սմբատ եւ Գագիկ Բ.	էջ 57
„ ԺԲ. Բագրատունեաց բագաւորութեան վախճանը եւ Գագիկ Բ.ի սպանութիւնը	63
„ ԺԳ. Հայաստան ապսամբուրիւնը	66

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԻՋՆԱԴԱՐԵԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԻՒՆԸ

„ ԺԴ. Ա. Թագաւորը, նախարարները եւ անոնց պարսկահանութիւնները	70
„ ԺԵ. Բ. Դասակարգերը	74
„ ԺԶ. Գ. Հայաստանի նախարարութեանց կործանումը	82
„ ԺԷ. Դ. Մշակութեան շարժումը	87

ՄԱՍՆ Գ.

ՌՈՒԲԻՆԵԱՆՆԵՐԸ

„ ԺԸ. Կիլիկիա	95
Կիլիկիան Իշխանապետները	
Ռուբէն Ա., Կոստանդին	100
„ ԺԹ. Թորոս Ա., Լեւոն	103
„ Ի. Թորոս Բ., Մլեն, Ռուբէն Բ.	107

ԹԱԳԱՌՈՐԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ

„ ԻԱ. Լեւոն Մեծագործ	113
----------------------	-----

	Էջ
„ ԻՔ. Հեթում Ա.	123
„ ԻԳ. Լեւոն Բ.	132
„ ԻԴ. Հեթում Բ.	137
„ ԻԵ. Կիլիկիոյ անկումը	141
„ ԻԶ. Լեւոն Դ. եւ Միաբարական շարժումը	144
„ ԻԷ. Լուսինեան թագաւորներ	147
„ ԻԸ. Կիլիկեան թագաւորութեան վախճանը	150

ՀԱՅՈՑ ՆԵՐՔԻՆ ԿԵԱՆՔԸ ՌՈՒԲԻՆԵԱՆՑ ՇՐՋԱՆԻՆ

„ ԻԹ. Ա. Թագաւորը, պարոնները, արդարադատութիւնը, բանակը	158
„ Լ. Բ. Եկեղեցին	163
„ ԼԱ. Գ. Մսաւորական շարժումը Յանկ նիւթերու	166
	169

ՆՈՅՆ ՀԵՂԻՆԱԿԷՆ

ԼՈՅՍ ՏԵՍԱԾ ԵՆ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՇԱՐՔ Ա. (Համառոտ)

Հայոց Պատմութիւն, Տարրական	Գին 6 եգ. Դն.
Հայոց Պատմութիւն, Ա. Գիրք, Հին Դարեր	6 "
Հայոց Պատմութիւն, Բ. Գիրք, Միջին եւ Նոր	Դարեր 10 "

ՇԱՐՔ Բ. (Ընդարձակ)

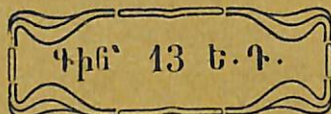
Հայոց Պատմութիւն, Ա. Գիրք, Հին Դարեր	8 "
Հայոց Պատմութիւն, Բ. Գիրք, Միջին Դարեր	13 "
Հայոց Պատմութիւն, Գ. Գիրք, Նոր Դարեր եւ Ժամանակակից Շրջան	15 "

ՀԱՅԵՐԷՆ ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹԻՒՆ

Հայ Լեզու — Ա. Տարի	8 "
---------------------	-----

— ԽԱՄԼՈՅ ՏԱԿ Է —

Հայ Լեզու՝ նախապատրաստական դասարաններու համար

— Ամեն ապստամբ կանխիկ —

— Վարժարաններու համար զեղչ —

Դիմել հետեւեալ հասցեին՝

L. ADJÉMIAN B. P. 1060
LE CAIRE (Egypte).

Մ. ՍԱՏԵԿ - ՄԵՍՐՈՊ ԳՐԱԴԱՐԱՆ